

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для осіб з особливими
освітніми потребами
(Н 54.1 – Н 54.2)

6 клас
(у 2-х частинах)

Частина 1

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

УДК 94(477+100)]*кл6(075.3.056.262)

Щ96

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 08.03.2023 № 254)

Цей підручник видано за підтримки Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) та Глобального партнерства заради освіти (GPE). ЮНІСЕФ і GPE не брали участі в розробці цього підручника. Зміст і твердження в цьому підручнику є позицією авторів і не обов'язково відображають політики чи погляди ЮНІСЕФ і GPE.

Підручник реалізує модельну навчальну програму
«Історія України. Всесвітня історія». 6 клас
(автори програми: *І. Піскарьова, О. Бурлака, В. Майорський, Т. Мелещенко, І. Щупак*)

Авторський колектив підручника:

Ігор Щупак, Олена Бурлака, Наталія Власова, Ірина Піскарьова

Інтернет-підтримка підручника
<https://cutt.ly/Eww5VbVv>

Щупак І. Я.

Щ96 Історія України. Всесвітня історія : підручник для осіб з особливими освітніми потребами (Н 54.1 – Н 54.2). 6 клас (у 2-х частинах): Частина 1 / І. Я. Щупак, О. В. Бурлака, Н. С. Власова, І. О. Піскарьова. — Київ : УОВЦ «Оріон», 2023. — 176 с. : іл.

ISBN 978-966-991-248-0.

ISBN 978-966-991-249-7 (Ч. 1).

УДК 94(477+100)]*кл6(075.3.056.262)

ISBN 978-966-991-248-0

ISBN 978-966-991-249-7 (Ч. 1)

© І. Я. Щупак, О. В. Бурлака,
Н. С. Власова, І. О. Піскарьова, 2023
© УОВЦ «Оріон», 2023

ДОРОГІ ДІТИ!

Вітаємо вас — ви продовжуєте вивчати історію! Вашим помічником в осягненні історії України та світу буде цей підручник. Навчальний матеріал підручника поділений на розділи й параграфи, у яких для зручності виділені окремі пункти. Зазвичай на кожному уроці ви будете вивчати один параграф. Він містить навчальний текст, ілюстрації, пояснення основних понять. Зорієнтуватись у підручнику допоможуть рубрики.

ПІЗНАВАЛЬНО Й ЦІКАВО

ВАРТО ЗАПАМ'ЯТАТИ!

МУДРІСТЬ ВІКІВ

ІСТОРИЧНІ ЗАГАДКИ

ВІРТУАЛЬНА ЕКСКУРСІЯ

ДІЄМО: ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

ПОМІРКУЙМО!

ЧИТАЄМО Й РОЗУМІЄМО

ІСТОРИЧНЕ ПОРІВНЯННЯ

ФАКТ ЧИ ФЕЙК?

УКРАЇНСЬКИЙ ВСЕСВІТ

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Цікаві завдання й запитання дадуть змогу вам навчитися розмірковувати, зіставляти та пояснювати певну історичну інформацію.

Розповідь про минуле доповнюють карти, які ви побачите на сторінках цієї навчальної книжки. Перевірити, як добре ви зрозуміли навчальний матеріал, допоможуть запитання й завдання наприкінці параграфів. Вони поділяються на такі підрубрики: **«Знаю й систематизую нову інформацію»**, **«Обговоріть у групі»**, **«Мислю творчо»**. Зверніть увагу на поради, які допоможуть вам працювати з підручником.

Пам'ятка для роботи з підручником

1. Вивчати матеріал параграфа потрібно осмислено, уникаючи механічного запам'ятовування.

2. Опрацьовувати параграф як домашнє завдання намагайтеся того самого дня, коли відбувся урок і ще свіжа пам'ять про розглянутий на уроці матеріал.

3. Уважно читайте назву параграфа, а також запитання на початку тексту — це допоможе вам зрозуміти, про що йтиметься.

4. Під час читання звертайте увагу на виділені поняття, дати, імена, а також ілюстративний матеріал. **ВАЖЛИВО:** не намагайтеся дослівно завчити поняття — спробуйте їх зрозуміти, усвідомити.

5. Якщо під час читання вам трапилися незрозумілі поняття, назви, зверніться до додаткових джерел інформації або до дорослих.

6. Для того, щоб краще засвоїти матеріал, виконуйте дослідницькі й творчі завдання, подані в тексті й наприкінці параграфів (працюйте усно або письмово в зошитах).

7. Самостійно оцініть свої досягнення у вивченні кожної теми — дайте відповіді на запитання й оберіть смайлик успіху. Проаналізуйте, що запам'яталося/вразило найбільше, над чим ще варто попрацювати, про що хотілося б дізнатися детальніше.

Разом ми вирушаємо в захопливий світ історії.

Бажаємо вам успіхів!

ЗМІСТ

ВСТУП ДО КУРСУ

- § 1. Повторення. Що вивчає наука історія 8
- § 2–3. Як виникли системи літочислення.
Історична періодизація: світ і Україна 13
- § 4. Лічба часу в історії первісної доби
та стародавнього світу. 25
- § 5. Джерела з історії первісності
та стародавнього світу. 30

Розділ 1. ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ У ПЕРВІСНІ ЧАСИ

- § 6. Поява й розселення людей на планеті Земля . . 35
- § 7–8. Кам'яний вік в історії людства 42
- § 9. Поява й розселення людей на теренах
України 52
- § 10. Неолітична революція та початок
обробки металів. 61
- § 11–12. Спільноти землеробів і скотарів
на українських землях 71
- § 13. Форми організації первісних спільнот 82
- § 14. Релігійні вірування та культура
первісної доби 92
- § 15. Узагальнення з розділу 1.
«Життя людей у первісні часи» 99

РОЗДІЛ 2. ЦИВІЛІЗАЦІЇ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

§ 16. Цивілізаційні центри Стародавнього Сходу в часі та просторі	101
§ 17. Цивілізації річкових долин.	108
§ 18–19. Держави Стародавнього Сходу на лінії часу	116
§ 20. Влада і суспільство в державах Стародавнього Сходу	128
§ 21. Родина і виховання дітей. Становище жінки в суспільствах Стародавнього Сходу	138
§ 22. Міфологія та релігійні вірування народів Стародавнього Сходу	146
§ 23. Поява монотеїстичних релігій. Юдаїзм. Буддизм. Конфуціанство	154
§ 24–25. Культурні надбання Стародавнього Сходу	164
§ 26. Узагальнення з розділу 2. «Цивілізації Стародавнього Сходу»	173

ВСТУП ДО КУРСУ

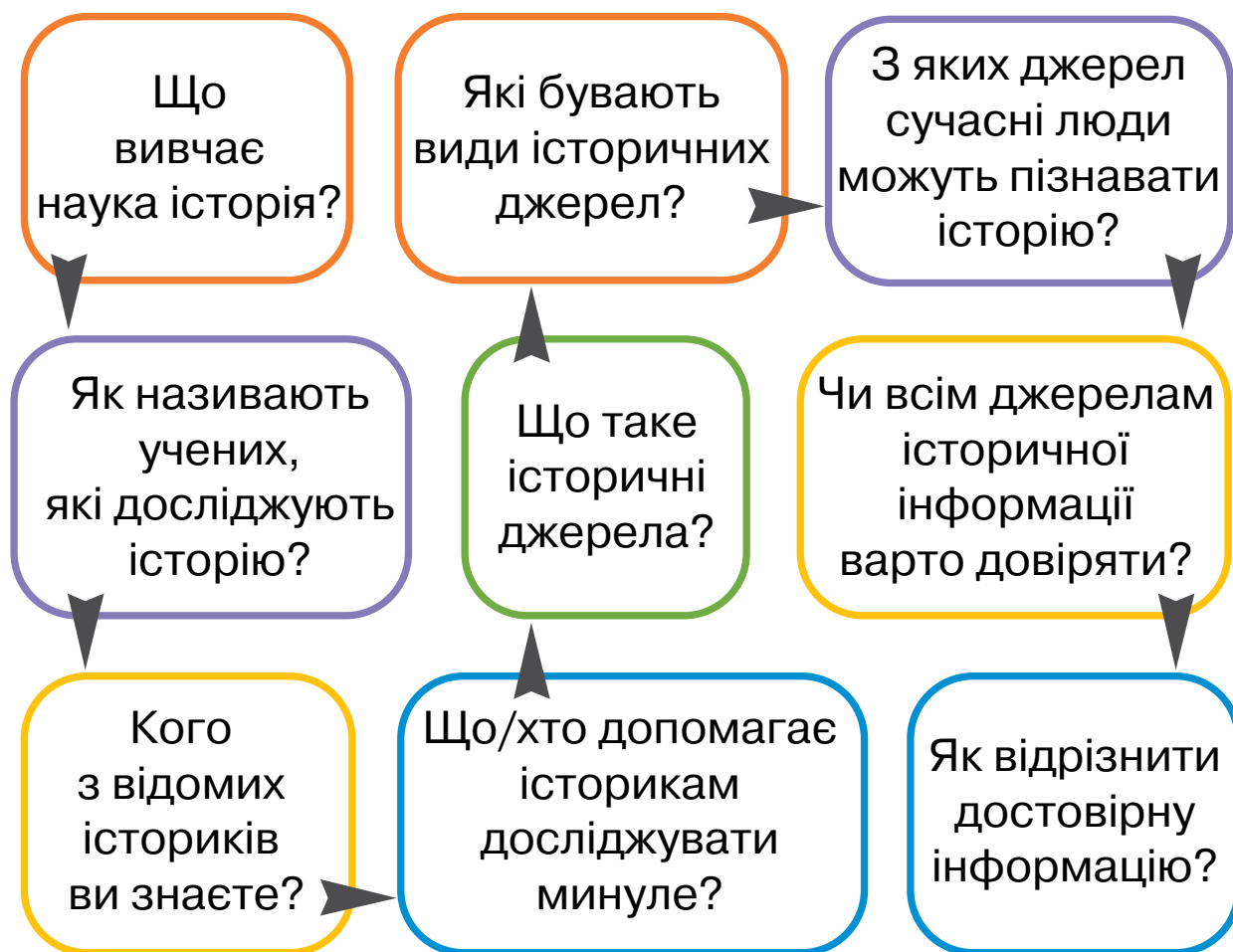
§ 1. ПОВТОРЕННЯ. ЩО ВИВЧАЄ НАУКА ІСТОРІЯ

Яка відмінність між наукою історією та історіями з життя?

Для успішної подорожі країною науки історії пригадайте важливу інформацію з вивченого в 5 класі.

1. ІСТОРИЧНИЙ ЛАБІРИНТ

Пройдіть лабіринтом й дайте відповіді на запитання.

2. ЛОГІЧНІ ПАРИ

Пригадайте важливу інформацію про історію як науку, що вивчає минуле людства. Об'єднайтеся в групи та виконайте завдання. Результати роботи представте й обговоріть у класі.

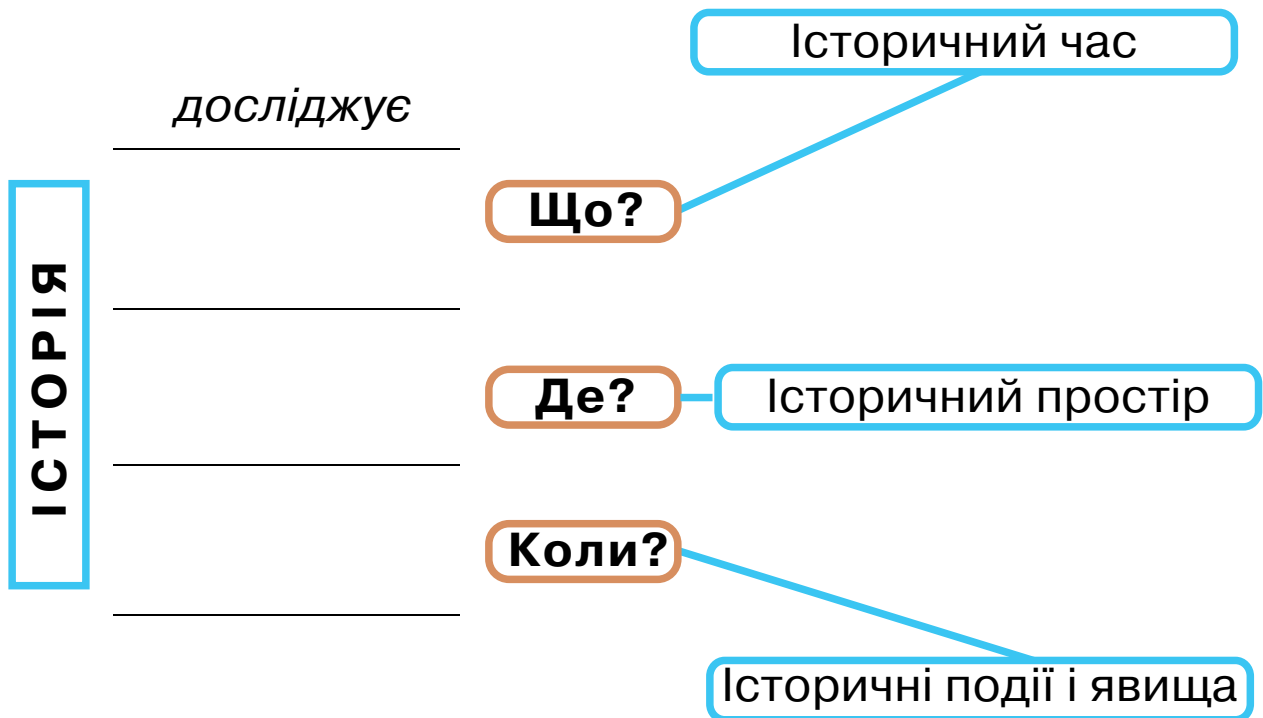
Група 1. Що вивчає наука історія

Пригадайте, що вирізняє історію з-поміж інших наук. Виконайте завдання, які допоможуть доповнити графічну схему:

а) наведіть приклади дієслів, які позначають завдання науки історії (за зразком);

б) утворіть пари з питань і предметів дослідження історії;

в) доповніть перелік питань, які ставлять історики, досліджуючи минуле.

Група 2. Аналіз історичних подій

Для розуміння історії важливо вміти пояснювати зв'язок між історичними подіями та явищами. Утворіть логічні пари з назв етапів дослідження історичних подій і питань, на які потрібно знайти відповідь.

А Що відбулося?

Б До чого привела подія?

В Що прискорило початок події?

Г Чому відбулася подія?

Група 3. Науки — помічниці історії

Ви знаєте, що досліджувати минуле історії допомагають різноманітні науки. Пригадайте, які саме і в який спосіб:

а) упорядкуйте бібліотеку історика/історикині: уявно розподіліть на полиці книжки про науки на такі групи: «Самостійні науки» та «Спеціальні історичні дисципліни (СІД)»;

б) розкажіть, як кожна з наук допомагає в історичних дослідженнях;

в) поясніть, чому одна з груп наук — помічниць історії — називається «спеціальні історичні дисципліни».

Самостійні
науки

Спеціальні
історичні
дисципліни (СІД)

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

І. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в повторенні теми «**Що вивчає наука історія**». Дайте відповіді на запитання.

1. Що вивчає наука історія?

Прекрасно

2. Як аналізують історичні події?

Добре

3. Що таке історичні джерела?

**Треба
попрацювати**

4. Що досліджують спеціальні історичні дисципліни?

**Нічого
не зрозуміло**

II. Обговоріть у групі

Історичне лото

1. Зіграйте в історичне лото: на основі знань з теми утворіть пари з карток.

2. Створіть власне лото за матеріалом уроку й запропонуйте зіграти в нього у класі.

А Проголошення незалежності України

1 Історія

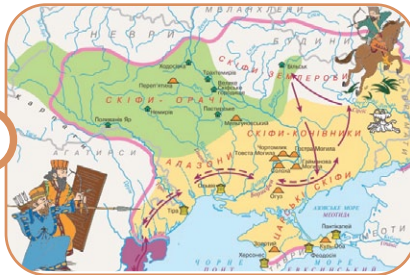
2 Історична подія

Б СІД

4 Історичний час

В Історичний простір

3

5 Історичні джерела

Г

Д

Наука про життя людей у минулому, про їхні заняття, думки, дії

6

Е **Т** „ **Ф** „

III. Мислю творчо

Пригадайте з курсу історії 5 класу значення понять: «хронологія», «історичний час». Створіть сенкани «Історія», «Хронологія», «Історичний час».

ЯК ВИНИКЛИ СИСТЕМИ § 2–3. ЛІТОЧИСЛЕННЯ. ІСТОРИЧНА ПЕРІОДИЗАЦІЯ: СВІТ І УКРАЇНА

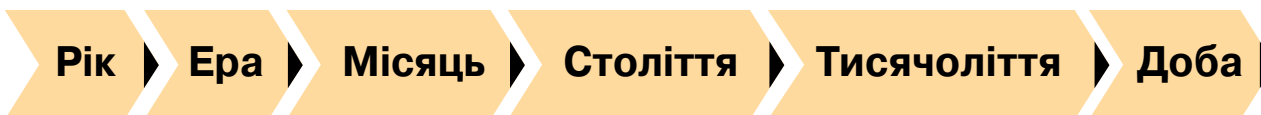
Пригадайте, що таке історичний час. Коли розпочався історичний час? Чим історичний час відрізняється від календарного?

ДІЄМО: ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Упорядкуйте лото «**Одиниці вимірювання часу**» — уявно розташуйте одиниці вимірювання часу в порядку зростання й поєднайте їх з картками-тлумаченнями. Визначте, які картки лото є зайвими.

--	--	--	--

--	--	--	--

1. ІСТОРИЧНИЙ ЧАС У ДАВНИНУ: ВИМІРЮВАННЯ І УПОРЯДКУВАННЯ

Сучасне суспільство не уявляє свого життя без годинників і планування часу. Існує навіть вислів «пунктуальна людина» — людина, яка вміє планувати свій час, усе робить вчасно і поважає час інших людей.

Як уявляли час наші предки? Як вони навчилися впорядковувати час? Про це дізнаємося під час дослідницької роботи з навчальними текстами.

ЧИТАЄМО Й РОЗУМІЄМО

Об'єднайтеся в дослідницькі групи й опрацюйте навчальні тексти:

а) працюючи з текстами, знайдіть або поміркуйте над відповідями на запитання для вашої групи;

б) у вигляді відповідей на поставлені запитання повідомте своїм однокласникам/однокласницям найважливішу інформацію про лічбу часу в давнину.

■ Група 1

ЗАПИТАННЯ ДО ТЕКСТУ

1. Чому в давніх людей виникла потреба встановити одиниці вимірювання часу?

2. Які знання і вміння знадобилися нашим предкам для визначення одиниць вимірювання часу?

ЯК ВИНИКЛИ ОДИНИЦІ ВИМІРЮВАННЯ ЧАСУ

Життя наших предків значно залежало від природи, тому вони ретельно спостерігали за її явищами. Землероби помічали, що насіння, посіяне в добре зволожений ґрунт, у теплу погоду краще проростає й дає гарний урожай. Натомість взимку рослинність перебуває в спокої, тому сіяти не варто. Саме потреба планувати господарювання спонукала давні народи: єгиптян, шумерів, китайців та інших — спостерігати за природою. Щоправда, в давнину люди не знали будову Всесвіту й того, що Земля обертається навколо Сонця й довкола своєї осі. Тому впорядкування часу вони здійснювали відповідно до своїх знань про рух небесних тіл небосхилом. Розуміння послідовності змін часу доби та розташування небесних тіл на небі поступово сприяло впорядкуванню одиниць вимірювання часу.

Група 2

ЗАПИТАННЯ ДО ТЕКСТУ

1. На основі яких спостережень давні люди розробляли календарі?
2. Які календарі давнини діють до наших днів?

ЯКІ ВИДИ КАЛЕНДАРІВ ДІЯЛИ В ДАВНІ ЧАСИ

На основі знань про періодичність руху небесних світил — Місяця й Сонця — давні народи створювали **календарі**. Винахідниками одного з найдавніших

календарів вважаються давні єгиптяни. Приблизно в 4236 р. до н. е. у Єгипті впровадили перший **місячний календар**, заснований на даних про зміну фаз Місяця. Ним користувалися аж 4 тисячі років! Із другої половини II тис. до н. е. єгиптяни перейшли на **сонячний календар**, в основі якого лежали спостереження за рухом Сонця на небосхилі. Учені постійно працювали над уточненням розрахунків, тому деякі народи користувалися **місячно-сонячними календарями**. У них враховано як зміни фаз Місяця, так і річний рух Сонця.

У сучасному світі загальноприйнятим є сонячний григоріанський календар. Його було впроваджено в 1582 р. з ініціативи Папи Римського Григорія XIII. Саме його вчені беруть за основу при лічбі історичного часу.

Під впливом релігійних уявлень і традицій деякі народи та держави досі користуються своїми давніми календарями. Наприклад, мусульмани й нині використовують місячний мусульманський (ісламський) календар. Держава Ізраїль та юдеї всього світу живуть за сонячно-місячним юдейським календарем. Традиційні календарі відіграють важливу роль у релігійному житті вірян, чітко визначаючи час і послідовність релігійних обрядів.

Група 3

ЗАПИТАННЯ ДО ТЕКСТУ

1. Чому в давні часи було багато ер?
2. Коли і ким було запропоновано еру від «Різдва Христового»?

ЯК ДАВНІ НАРОДИ ВИЗНАЧАЛИ ПОЧАТОК ЛІТОЧИСЛЕННЯ

Майже кожен із давніх народів створював свою систему відліку часу історії від якогось початкового моменту — **ери**.

Зазвичай за початок літочислення обирали найважливіші події в житті суспільства. Наприклад, у Давній Греції літочислення велося від перших Олімпійських ігор, які, ймовірно, відбулися 1 липня 776 р. до н. е. Римляни впровадили еру «від заснування Рима» на честь створення свого головного міста у 753 р. до н. е. Юдеї точкою відліку часу взяли «створення світу», що відбулося, згідно з Біблією, 3761 р. до н. е. Мусульмани відправною точкою вважають подію, коли їхній релігійний пророк Мухаммад перебрався з міста Мекки до міста Медини.

Варто сказати, що правителі й мудреці в багатьох країнах міркували над тим, щоб створити єдину систему відліку років та обрати єдину подію як точку початку літочислення — еру.

Врешті-решт у 525 р. н. е. римський монах Діонісій Малий запропонував вважати початком відліку часу дату народження Ісуса Христа. За розрахунками монаха, це відбулося у 753 р. від «заснування Рима». **Поступово ера від «Різдва Христового» стала головною в літочисленні більшості народів і країн.** У сучасному літочисленні за григоріанським календарем вона є найдовшим відомим проміжком часу.

УПОРЯДКУВАННЯ ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ

Історія людства — це калейдоскоп історичних подій, які відігравали певну роль у розвитку людства або окремої країни чи певної групи людей.

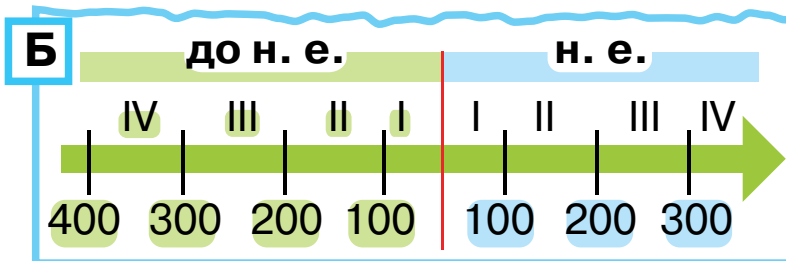
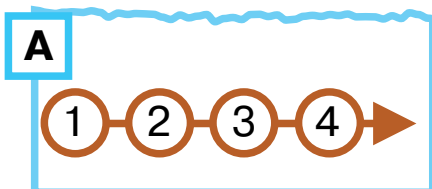
Пригадайте/дізнайтеся, які є способи упорядкування історичного часу: об'єднайте в пари назви способів упорядкування часу та їхнє графічне зображення.

1 **Лінія часу**

2 **Хронологічна таблиця**

3 **Хронологічна послідовність**

4 **Синхронізована таблиця**

Дата	Події	
	На теренах України	Поза межами України
988 р.	Хрещення Русі-України Володимиром Великим	Народження короля Англії Едмунда Залізнобокого

2. ЯК УПОРЯДКОВУЮТЬ ІСТОРІЮ ЗА ДОПОМОГОЮ ПЕРІОДИЗАЦІЇ

ЧИТАЄМО Й РОЗУМІЄМО

Прочитайте навчальний текст і обговоріть питання:

а) чому вчені розробили періодизацію історії?

б) які є види періодизації історії та які особливості розвитку людства покладено в основу кожної з них?

Певним проміжкам часу історії притаманні схожі особливості розвитку людини, спільнот людей та їхнього життя. Тому вчені здійснили умовний поділ історії на періоди — **періодизацію історії**.

ВАРТО ЗАПАМ'ЯТАТИ!

Періодизація історії людства — умовний поділ історії людства на певні хронологічні періоди.

В основу **антропологічної періодизації** покладено дані науки антропології про еволюційний розвиток людини від найдавніших людиноподібних предків до людини сучасного виду — людини розумної (*homo sapiens*).

На дослідженнях змін у матеріалах і технологіях виготовлення знарядь праці, предметів побуту, жител заснована **археологічна періодизація** первісної історії.

Історичну періодизацію вчені створили на основі виявлення подібних рис, явищ, процесів у політичному, господарському та культурному розвитку людства.

ДІЄМО: ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Об'єднайтеся в групи. На основі знань про види періодизації історії людства, поданих хронологічних даних і з допомогою вчителя/вчительки доповніть інфографіки:

а) укажіть назви періодизацій історії;

б) упорядкуйте хронологічну послідовність у кожній з періодизацій (*скористайтеся набором історичних дат*).

■ Група 1

Набір історичних дат: **200 тис. років тому, 230 тис. років тому, 2,5 млн років тому, 4,5 млн років тому, 1,8 млн років тому.**

Австралопітек
(південна мавпа)

Номо habilis
(людина вміла)

Номо erectus
(архантроп, людина з прямою ходою)

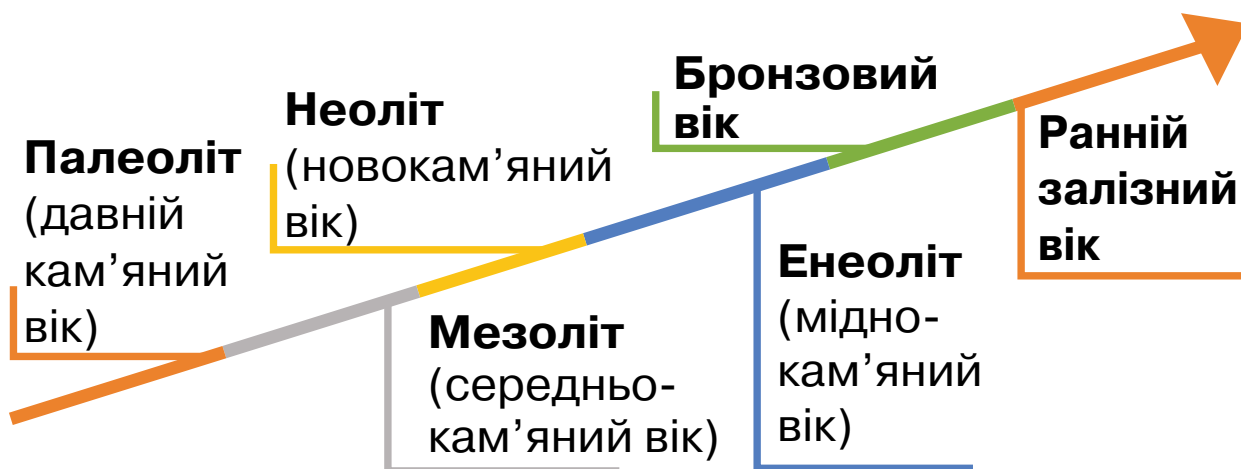
Неандертальці
(палеоантроп,
давня людина)

Номо sapiens
(неоантроп,
людина розумна)

Група 2

Набір історичних дат: III–II тис. до н. е., VIII–VII тис. до н. е., 2,5 млн – 10 тис. років тому, VI–IV тис. до н. е., VII – 2-га пол. V тис. до н. е., I тис. до н. е. – V ст. н. е.

Група 3

Набір історичних дат: 1492–1789 рр., 476–1492 рр., 1789–1914 рр., 1914 р. – сьогодні, 3000 р. до н. е. – 476 р. н. е., до 3000 р. до н. е.

Первісність	Стародавній світ	Середні віки	Ранній Новий час	Новий час	Новітній час
Історія України					
Трипільська культура	Кіммерійці, скіфи, сармати, античні міста	Русь-Україна, Королівство Руське	Козацька доба, становлення української козацької держави	Національне відродження, становлення української нації	Творення незалежної держави

3. ЩО ВИВЧАЄ КУРС ІСТОРІЇ В 6 КЛАСІ

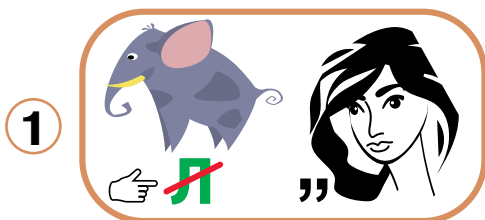
У 6 класі ми будемо мандрувати життям людей протягом найдавніших епох (періодів) історії людства: первісності та стародавнього світу. Під час уроків історії ми ознайомимося з життям і розвитком первісних людей, дивовижною історією стародавніх держав, описаними в Біблії царем Давидом і мудрим Соломоном, загадковими культурами давніх Єгипту, Індії та Китаю, героями й богами Греції та могутнього Риму.

Історія України віддавна є частиною всесвітньої історії. Тому, вивчаючи історію стародавнього світу, ми обов'язково дізнаємося, коли людина з'явилася на теренах України, які давні археологічні культури та народи розвивалися на наших землях.

ДІЄМО: ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Розгадайте ребуси й складіть із закодованими словами речення, які розкриватимуть значення понять, об'єктів у системах літочислення.

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Як виникли системи літочислення. Історична періодизація: світ і Україна**». Дайте відповіді на запитання.

1. Якими одиницями вимірюють час?		Прекрасно
2. Які види календарів винайшли в давнину?		Добре
3. Чому історики використовують єдину систему лічби часу?		Треба попрацювати
4. Які існують способи упорядкування історичного часу?		Нічого не зрозуміло

2. Виконайте онлайн-вправи.

<https://cutt.ly/nweBEyIB> <https://cutt.ly/ZweBQLbf>

<https://cutt.ly/bweBEzNN>

II. Обговоріть у групі

Обговоріть у класі значення часу та систем літочислення в житті суспільства. Пройдіть лабіринт запитань.

III. Мислю творчо

Підготуйте разом з однокласниками/однокласницями тематичний проєкт (лепбук, презентація тощо) «Давні календарі».

§ 4. ЛІЧБА ЧАСУ В ІСТОРІЇ ПЕРВІСНОЇ ДОБИ ТА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

1. Назвіть одиниці вимірювання історичного часу.
2. Пригадайте, як визначається тривалість історичних подій, віддаленість їх одна від одної в часі.
3. Яка система літочислення є загальноприйнятою у світі?

Визначення точних дат історичних подій має важливе значення для відтворення достовірної картини минулого. Оскільки більшість подій, що ми вивчатимемо, відбулися як до Різдва Христового, так і після нього, то під час лічби часу в історії стародавнього світу будемо дотримуватися ряду правил.

Правило 1

У літочисленні роки позначають арабськими цифрами (наприклад, 76 р.), а століття й тисячоліття — римськими (наприклад, V ст.).

Правило 2

Відлік часу до Різдва Христового іде у зворотному порядку. Час початку подій матиме більше числове значення, ніж час їх завершення (наприклад, персько-грецькі війни розпочалися в 500 р. до н. е., а завершилися в 449 р. до н. е.).

Правило 3

Нульового року в літочисленні немає. Щоб дізнатися тривалість подій, що відбулися на межі ер, потрібно від загальної суми років відняти 1 рік (наприклад, тривалість правління Октавіана Августа: (27 р. до н. е. + 14 р. н. е. – 1 рік = 40 років).

Правило 4

Століття розпочинається з 1-го року й завершується 100-м роком (наприклад, 1–100 рр., 101–200 рр. ... 2001–2100 рр.). Так само й у тисячоліттях.

Правило 5

Щоб правильно визначити століття, потрібно до числа, що позначає сотні, додати 1 (наприклад, 325 р.: 3 + 1 = IV ст.). Виняток: в останньому році століття 1 додавати не потрібно.

Правило 6

У часі до Різдва Христового події першої половини століть/тисячоліть відбувалися раніше, але мають більше числове значення, ніж ті, що відбулися в 2-й половині століть/тисячоліть (наприклад, 1787 р. до н. е. — це 1-ша половина XVIII ст. до н. е.).

ІСТОРИЧНА МАТЕМАТИКА

ХРОНОЛОГІЧНІ ЗАДАЧІ

Розв'яжіть хронологічні задачі, порядок дій під час лічби часу записуйте.

1. Апіїв шлях — перший брукований шлях, що вів з Рима в Капую. Будівництво дороги розпочато у 312 р. до н. е. Скільки років тому відбулася ця подія?

2. Гай Юлій Цезар провів реформу календаря в 46 р. до н. е. Юліанський календар у 1582 р. н. е. було замінено григоріанським. Скільки років минуло між подіями?

3. Оперуючи знайденою інформацією про час створення історичних пам'яток (піраміди Хеопса й монети скіфського царя Атея), доповніть і розв'яжіть задачу на лічбу часу.

?

=

?

МІНІТУРНІР «НАЙКРАЦІ ЗНАВЦІ ХРОНОЛОГІЇ»

Об'єднайтеся в групи, складіть власні задачі на лічбу часу на основі інформації про зображені історичні пам'ятки й монету. Для виконання завдання також використовуйте будь-які інші відомі вам історичні події. Запропонуйте розв'язати придуману вами задачу однокласникам/однокласницям.

Колізей — пам'ятка архітектури Давнього Риму (80 р. н. е.)

Стоунгендж — кам'яна споруда на півдні Англії (3000 р. до н. е.)

Ювілейна монета номіналом 5 гривень «Білгород-Дністровський», присвячена 2500-річчю міста (введена в обіг у 2000 р.)

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Лічба часу в історії первісної доби та стародавнього світу». Дайте відповіді на запитання.

1. Як перетворювати століття в роки і навпаки?
2. Як визначити тривалість історичних подій на межі ер?

Прекрасно

Добре

3. Як відбувається лічба часу до Різдва Христового?

Треба попрацювати

4. Як на лінії часу позначати події до Різдва Христового?

Нічого не зрозуміло

II. Обговоріть у групі

Хронологічні перетворення

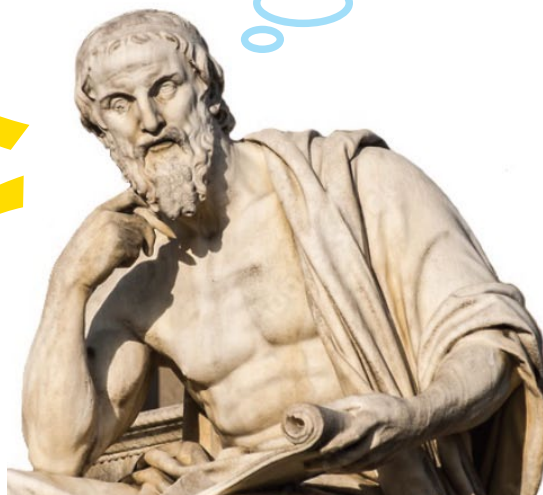
Виконайте завдання з історичними датами, згаданими в історичних задачах і мінітурнірі (с. 27): перетворіть запис дат із років у століття або зі століть у роки.

III. Мислю творчо

Розгадайте малюнок-загадку. Який вибір зробить давньогрецький історик Геродот? Обґрунтуйте вашу думку. Яку роль у вивченні історії відіграє обраний Геродотом предмет?

Як перевірити інформацію?
Пошукаю джерело...

Геродот

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ

§ 5. ПЕРВІСНОСТІ ТА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Пригадайте, що таке історичні джерела. Чим історичні джерела відрізняються від джерел історичної інформації? Назвіть по два приклади історичних джерел і джерел історичної інформації.

1. ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ДОБИ ПЕРВІСНОСТІ ТА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Під час дослідження історії первісного суспільства та стародавнього світу особливе значення мають речові джерела. До них належать: знаряддя праці, предмети побуту, зброя, монети, печатки й інші предмети.

ДІЄМО: ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Розгляньте ілюстрації історичних джерел, які допомагають ученим досліджувати історію первісності та стародавнього світу. Чи всі представлені у вправі види історичних джерел використовують для дослідження найдавнішої історії людства? Визначте, до якого виду джерел належать ці пам'ятки.

2. Пригадайте, які спеціальні історичні дисципліни (СІД) допомагають досліджувати минуле людства. Вкажіть до кожної ілюстрації назву СІД, що допоможе вченим дослідити зображене на ній історичне джерело.

Усні

Речові

Писемні

Візуальні

Лінгвістичні
(дослідження
розвитку мови)

Етнографічні

Кіно-, фото-, аудіо-
документи

2. ЧОМУ ВАЖЛИВО ЗБЕРІГАТИ ПАМ'ЯТКИ ДАВНИНИ

ДІЄМО: ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Дізнайтеся історію відкриття мозаїк Зевгми в Туреччині. Виконайте мінідослідження мозаїки «**Дев'ять муз**» (див. пам'ятку для дослідження історичного джерела в інтернет-підтримці підручника).

АНТИЧНІ МОЗАЇКИ ЗЕВГМИ

У другій половині 1990-х років уряд Туреччини вирішив збудувати гідроелектростанцію неподалік містечка Газіантеп. На територіях, що підлягали затопленню,

розташовувалось поселення Зевгма. Щоб зберегти історичні пам'ятки, що могли міститися під шаром землі, були проведені археологічні розкопки. Праця археологів виявилася немарною, адже дослідникам відкрився чарівний світ пам'яток античної доби. Це були переважно мозаїки, які зображали сцени з життя, міфологічні сюжети, а також фрагменти пам'яток архітектури, фонтанів, фресок, предметів із бронзи. Для зберігання та експонування знахідок у 2008 р. в м. Газіантеп створили навіть новий великий Музей мозаїк Зевгми.

Однією з найбільш сенсаційних знахідок стала мозаїка «Дев'ять муз», що зображає давньогрецьких богинь — покровительок поезії, наук і мистецтва.

Археолог досліджує мозаїку «Дев'ять муз»
(II ст. до н. е.) в м. Зевгма (Туреччина)

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Джерела з історії первісності та стародавнього світу**». Дайте відповіді на запитання.

1. За допомогою яких історичних джерел досліджують історію первісності та стародавнього світу?		Прекрасно
2. Як спеціальні історичні дисципліни допомагають досліджувати історію первісності та стародавнього світу?		Добре
3. Чому важливо вивчати історичні джерела?		Треба попрацювати
4. Як цікавість до давнини сприяє розвитку туризму?		Нічого не зрозуміло

II. Обговоріть у групі

На основі здобутих знань дайте відповіді на запитання:

а) у чому полягає особливість історичних джерел з історії стародавнього світу?

б) чому для отримання знань про минуле необхідно поєднувати інформацію з різних історичних джерел?

в) під час археологічних розкопок стародавнього міста було знайдено скарб монет. Як ви думаєте, чому під час дослідження зі скарбу не можна вилучити жодної монети?

III. Мислю творчо

З розвитком сучасних технологій музейні колекції світу стали нам ближчими. Тепер відвідати експозиції давніх пам'яток можна не виходячи з дому. Запрошуємо на віртуальну екскурсію до Музею мозаїк Зевгми.

Віртуальна екскурсія до Музею мозаїк Зевгми

<https://cutt.ly/sXaXcmf>

Питання для обговорення у класі

- 1.** Коротко опишіть побачене під час екскурсії.
- 2.** Поміркуйте, чому важливо зберігати й досліджувати історичні пам'ятки.
- 3.** З якою метою, на вашу думку, музейники створюють віртуальні екскурсії?

Розділ 1. ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ У ПЕРВІСНІ ЧАСИ

§ 6. ПОЯВА Й РОЗСЕЛЕННЯ ЛЮДЕЙ НА ПЛАНЕТІ ЗЕМЛЯ

Пригадайте з курсу 5 класу, чим вирізнялася історія людства за первісної доби.

1. ГІПОТЕЗИ ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ

Гіпотеза — твердження, яке сформульоване на основі аргументів, аналізі фактів. Гіпотеза є припущенням, тому може бути правдивою або хибною.

ДІЄМО: ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Прочитайте навчальний текст і виконайте завдання:

- а)** знайдіть у тексті назви гіпотез про походження людини;
- б)** визначте головні ідеї кожної гіпотези;
- в)** яка з гіпотез походження людини видається вам найбільш достовірною? Свою думку обґрунтуйте.

Чи замислювалися ви над питаннями, звідки походить усе живе на Землі й хто є предками людини? Походження людини належить до однієї з найбільших таємниць історії.

Пошук відповіді на питання про походження людини супроводжується численними *гіпотезами* про те, хто були наші предки. Найпоширенішими є релігійна, космічна та еволюційна гіпотези походження людства.

Прибічники **релігійної гіпотези** з давніх часів розглядали людину, а також Землю й усе живе на ній як творіння надприродної сили — богів або Бога. Наприклад, у Давньому Єгипті вважали, що люди утворилися зі сліз бога Сонця Ра.

Прибічники **космічної гіпотези** вважають, що десь на далеких планетах існують високорозвинені цивілізації. Їхні представники могли прилітати й на Землю, і наша планета їм так припала до душі, що космічні мандрівники вирішили тут лишитися назавжди. Проте під впливом природних умов нашої планети їхня зовнішність поступово набула рис сучасних людей.

Наукове осмислення проблеми походження людини пов'язане з ім'ям англійського вченого **Чарлза Дарвіна**. У 1859 р. у своїй праці «Походження видів» він обґрунтував учення про **еволюційний (поступовий) розвиток** живих організмів від простіших до складніших. На основі багаторічних спостережень учений припустив, що людина походить від мавпоподібних предків. Поступово вчені антропологи, палеонтологи, біологи й генетики доповнили еволюційну теорію походження людини новими доказами.

2. ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗСЕЛЕННЯ ПЕРВІСНИХ ЛЮДЕЙ

ЧИТАЄМО Й РОЗУМІЄМО

Прочитайте навчальний текст, знайдіть і обговоріть у класі відповіді на запитання:

а) які чинники вплинули на появу людини?

б) які зміни в будові тіла та поведінці найдавніших людей вирізняли їх з-поміж тварин?

Більшість учених вважають, що прабатьківщиною людини була Африка. Науковці відкрили одразу кількох претендентів на звання прямого предка людини. Можливо, найдавнішим із наших пращурів був ардіпітек, рештки якого були знайдені в 1994 р.

До найвідоміших ймовірних предків людини належала представниця виду *афарських австралопітеків* Люсі, яка жила на території сучасної Ефіопії близько 3,5 млн років тому. Її рештки були знайдені 24 листопада 1974 р.

Але в походженні людини ще багато таємниць. Дотепер не знайдено «відсутньої ланки» — решток істоти, яка зробила перший крок від світу тварин до світу людей.

Зовнішність австралопітека афарського (історична реконструкція)

Учені мають кілька припущень щодо **передумов виникнення людини**. По-перше, «стрибок» в еволюції людиноподібних приматів був зумовлений **мутаціями (змiнами)**, можливо — внаслідок радіоактивного випромінювання уранових руд.

По-друге, велику роль могла відіграти **зміна природного середовища**. Похолодання призвело до зменшення лісової рослинності, тому ймовірні предки людини мали *відвикнути від лазіння по деревах і навчитися рухатися по землі*. Прямоходіння змінювало статуру людиноподібної мавпи та сприяло активному використанню рук для праці та виготовлення найпростіших знарядь праці.

Предки
людини

Тривалий час на Землі жили одразу кілька схожих давніх видів людиноподібних приматів. Та поступово ці істоти вимерли. **Сьогодні на планеті панує єдиний різновид людських істот — людина розумна (латиною Homo sapiens), до якого належать усі земляни.**

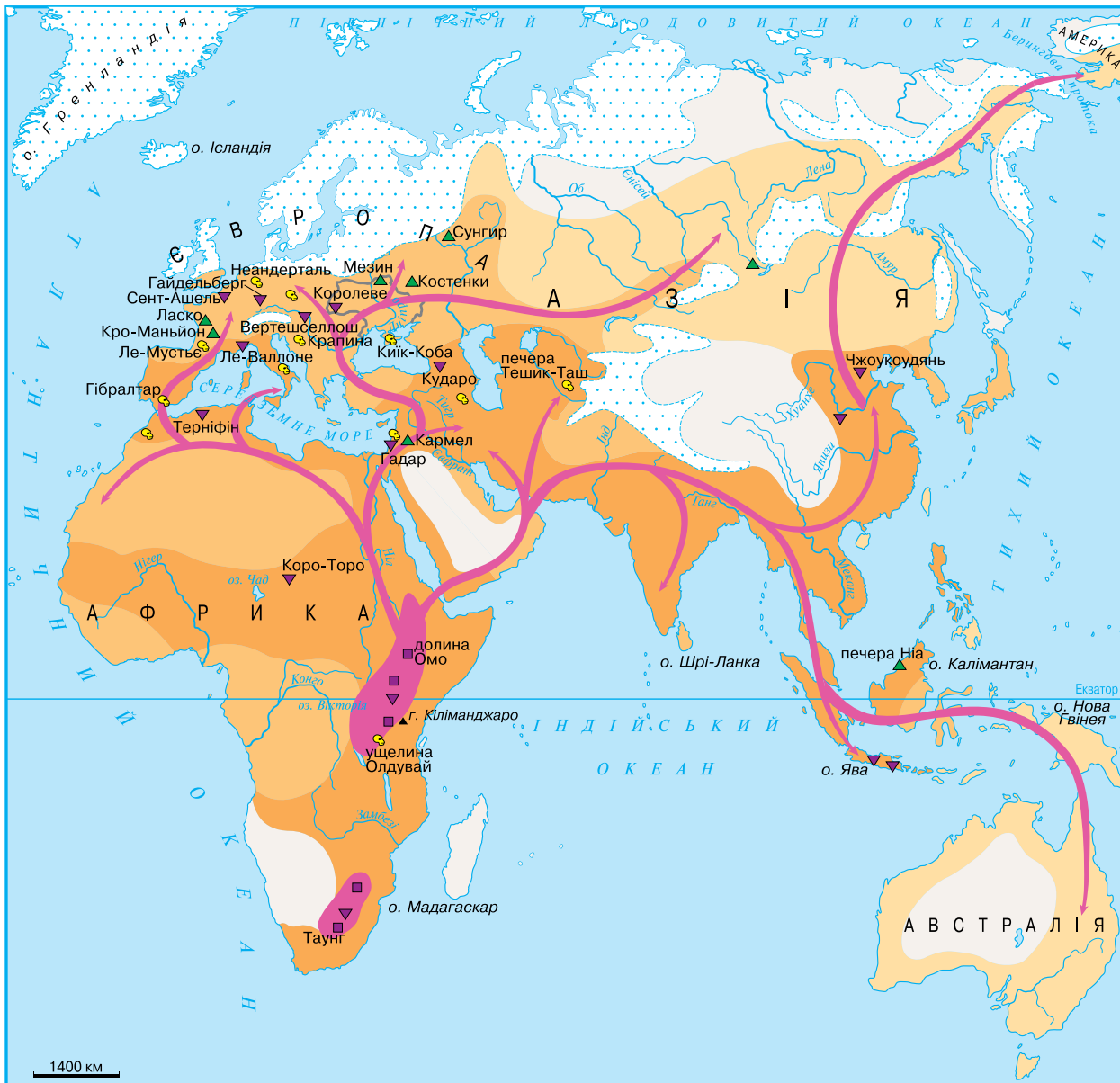
<https://cutt.ly/DwjGZSf0>

ДІЄМО: ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. За допомогою легенди карти визначте, яку історичну інформацію «повідомляє» історична карта.
2. Поміркуйте, які знання та навички були потрібні первісним людям, щоб досягти далеких країв.

ПЕРШІ ЛЮДИ НА ЗЕМЛІ

<p>Заселення Землі давньою людиною:</p> <ul style="list-style-type: none"> 1,5 млн років тому 50 тис. років тому 10 тис. років тому 	<p>Знахідки слідів життя:</p> <ul style="list-style-type: none"> Таунг о. Ява Неандерталь Кро-Маньон Райони, вкриті останнім зледенінням (близько 20 тис. років тому) Сучасний кордон України
--	---

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Поява й розселення людей на планеті Земля**». Дайте відповіді на запитання.

1. Як гіпотези походження людини виникали протягом історії?		Прекрасно
2. Що впливало на розвиток первісної людини?		Добре
3. Чому питання про походження людини досі залишається предметом дискусій?		Треба попрацювати
4. Які відкриття здійснили предки людини протягом еволюції?		Нічого не зрозуміло

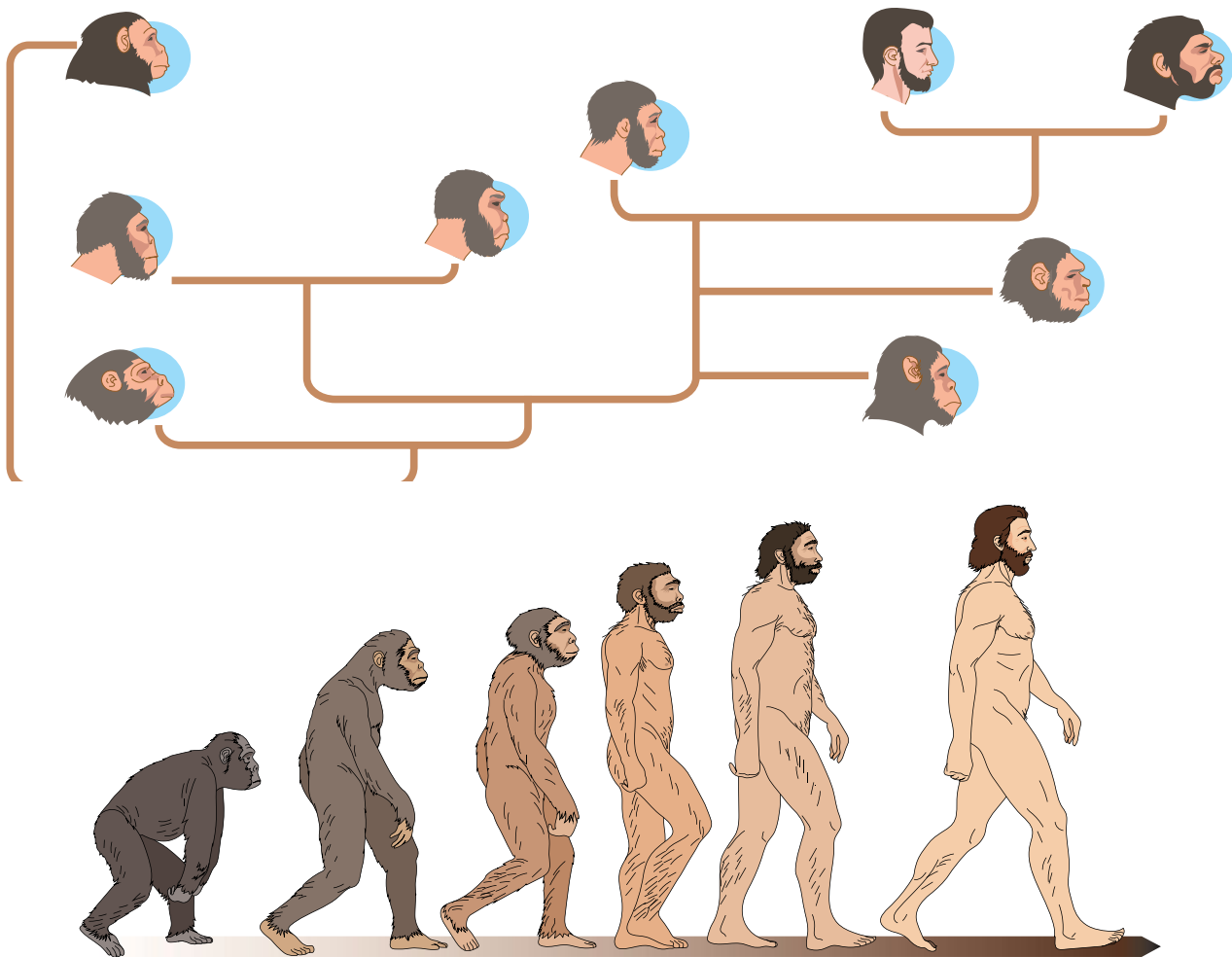
2. Виконайте онлайн-вправу.

<https://cutt.ly/Kww53GXE>

II. Обговоріть у групі

Зіставте малюнки. Який із них, на вашу думку, точніше відображає суть еволюційної теорії розвитку людства?

III. Мислю творчо

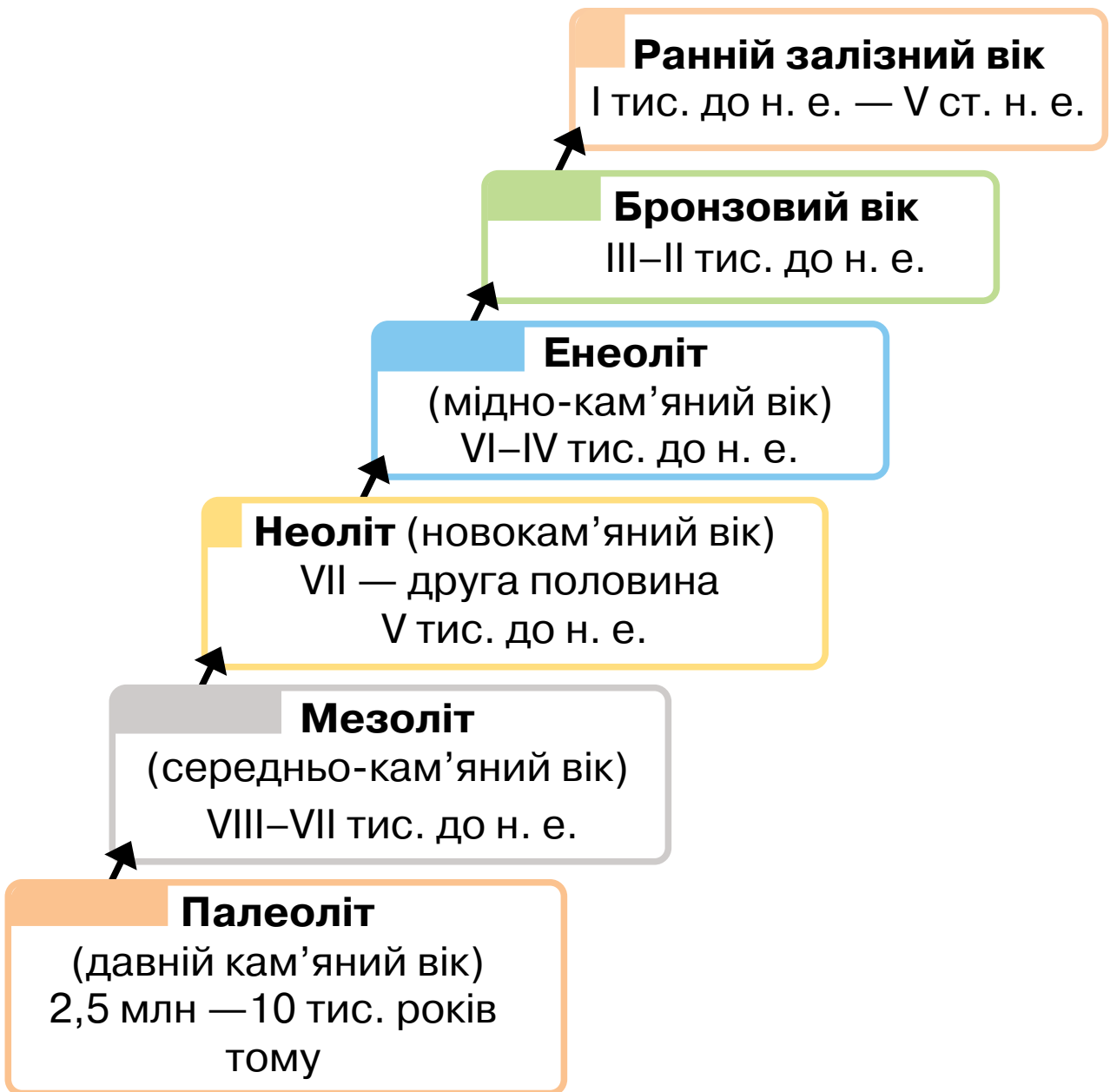
1. Майстерня гугл-дудл

24 листопада 2015 р. пошукач «Гугл» (*Google*) відзначив річницю знайдення австралопітека Люсі тематичним дудлом. Уявіть себе дизайнером дудлів — намалюйте (або створіть за допомогою відомого вам графічного редактора/онлайн-застосунка) дудл, присвячений одному з предків людини. Представте свою роботу в класі.

2. Складіть запитання для дискусії «Гіпотези походження людства».

§ 7–8. КАМ'ЯНИЙ ВІК В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

Поясніть за допомогою схеми, що лягло в основу археологічної періодизації історії.

Археологічна періодизація

Визначте за навчальним текстом, як первісні люди задовольняли свої потреби.

1. ПОТРЕБИ ЛЮДЕЙ ПАЛЕОЛІТУ ТА МЕЗОЛІТУ

Ви вже знаєте, що найдавніший період історії людства за археологічною періодизацією називають **давнім кам'яним віком — палеолітом** (від грецьких «палеос» — *давній*, «літос» — *камінь*). Таку назву вчені пояснюють тим, що важливу роль у господарській діяльності людини відігравав камінь. Відомо, що найдавніші люди використовували для виготовлення знарядь також дерево й кістки. **Однак саме кам'яні вироби є головним історичним джерелом для вивчення діяльності людини, бо найкраще збереглися до наших часів.**

На життя наших предків значною мірою впливали природно-кліматичні умови. У пошуках їжі та нових місць для існування предки людини мігрували. За палеоліту розселення людей по світу збіглося з тривалим льодовиковим періодом: температура повітря знизилася на 15 °С, великі простори вкривалися товщею льоду. У південніших районах зменшувалася кількість опадів, відповідно біднішою ставала й рослинність. Люди почали полювати на великих тварин — мамонтів, шерстистих носорогів, північних оленей, бізонів, що було більш складно й небезпечно.

Приблизно 10 тис. років тому останній льодовиковий період завершився. А з ним за археологічною періодизацією завершився й палеоліт. На зміну йому прийшов **середній кам'яний вік — мезоліт**.

Природні умови стали м'якшими: потеплішало, рослини й тварини поширилися далеко на північ, збільшилася кількість водойм і риби в них. На зміну тваринам-велетням прийшли дрібніші й швидші тварини, полювання на яких потребувало неабиякої спритності. Тобто це була чергова купа проблем виживання, які потрібно було нашим предкам подолати. І вони це змогли!

ПІЗНАВАЛЬНО Й ЦІКАВО

МЛИНЦІ З КАМ'ЯНОГО ВІКУ

Наукові відкриття (вже у 2022 р.!) показали, що й первісні люди мали складний раціон харчування. До нього входив широкий вибір рослин і м'ясо тварин. Неандертальці використовували також «різні хитрощі», щоб зробити свою їжу смачнішою, наприклад замочування та подрібнення. Щоб зрозуміти дієту неандертальця, науковці спробували відтворити та з'їсти щось подібне до страви тогочасних людей. Для приготування вони використали насіння, знайдене поблизу печер. З нього вийшло щось на кшталт млинців, які були справді дуже смачними, з горіховим присмаком. Тому можливо, що наша любов до млинців походить іще з кам'яного віку.

2. ЧОГО НАВЧИЛИСЯ ПЕРВІСНІ ЛЮДИ ЗА КАМ'ЯНОГО ВІКУ

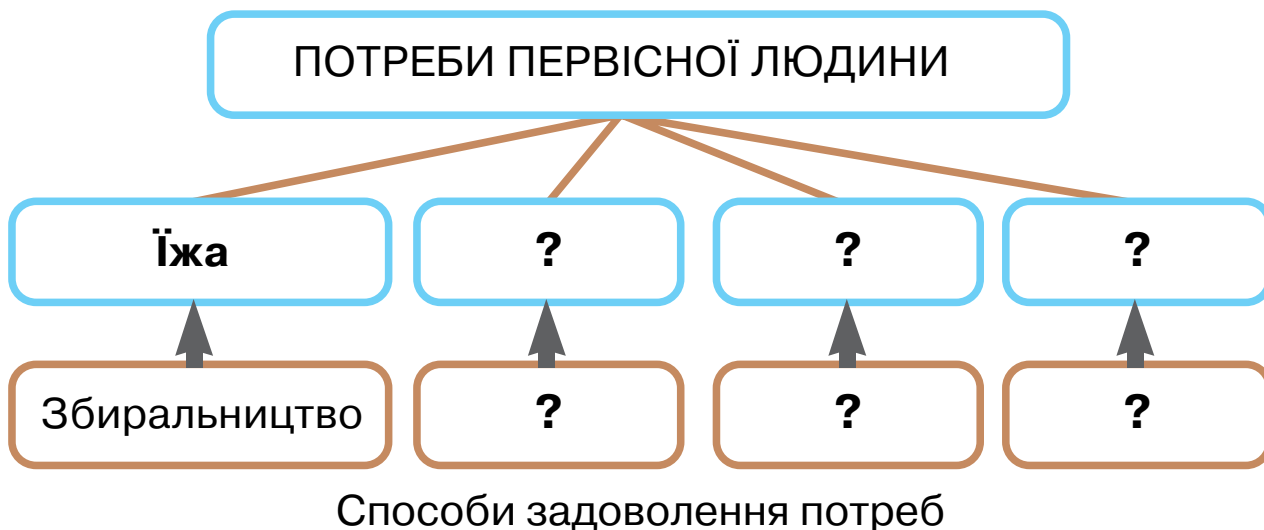
ДІЄМО: ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Запрошуємо відвідати ілюстровану виставку, яка розповідає про життя первісних людей і важливі кроки у їхньому розвитку. Однак наша екскурсія незвичайна — ви будете виступати в ролі дослідниць/дослідників представлених експонатів.

1. Об'єднайтеся в групи, досліджуйте запропоновані історичні реконструкції та шукайте відповіді на запитання до них.

2. Обговоріть результати вашого мінідослідження в класі й заповніть таблицю «**Потреби первісної людини**».

3. По завершенні обговорення підсумуйте результат своєї роботи, доповнивши висновки в рубриці «Поміркуймо!» на с. 50.

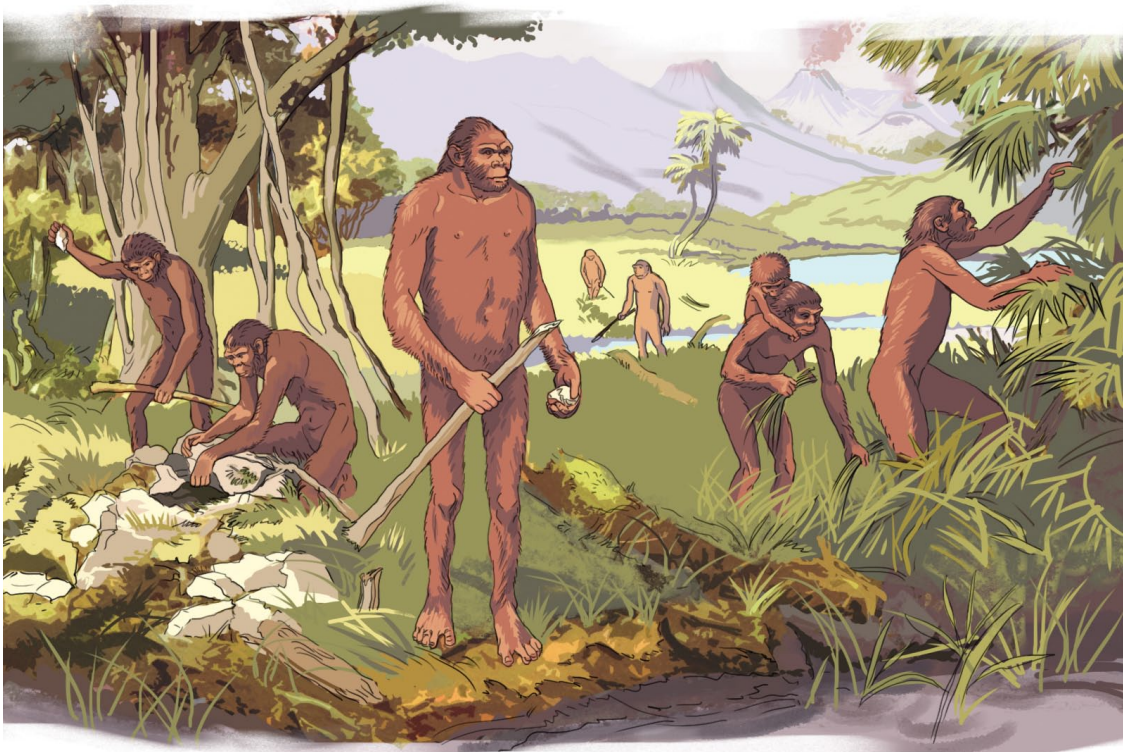

Група 1

Збиральництво — одне з найдавніших занять первісної людини: збирання дикорослих коренів, плодів та ін.

1. Висловіть припущення, що могли збирати наші предки, щоб прохарчуватися.

2. Які предмети використовували вони під час добування їжі?

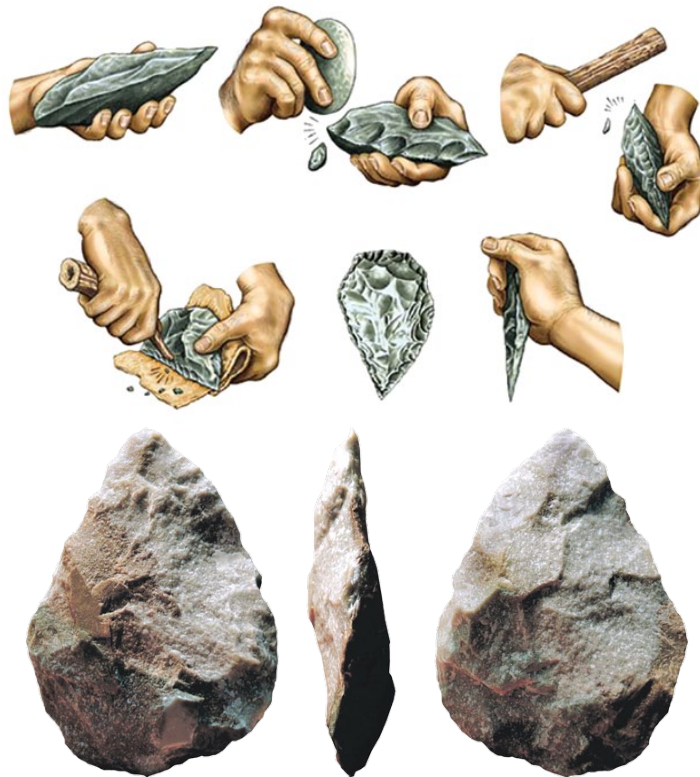
Збирання дарів природи

Група 2

Для розрубання твердих предметів, розрізання туш і кісток тварин для добування кісткового мозку первісні люди використовували знаряддя праці з каменю.

1. Поміркуйте, які навички були потрібні первісним людям, щоб виготовити ручне рубило.

2. Визначте, яка особливість будови людської руки (на відміну від тварин) давала змогу виконувати зображені операції.

Ручне рубило — знаряддя праці первісних людей

Група 3

Збільшення об'єму мозку людини в ході еволюції вимагало поліпшення харчування, тому **полювання** на тварин як джерело м'ясної їжі стало основним заняттям людини. **Спис** був головним знаряддям давніх мисливців за доби палеоліту. Вік найдавнішого знайденого археологами списа — 280 тис. років.

1. Визначте, чи безпечним було давнє полювання.
2. Поміркуйте, чи могла людина наодинці вполювати велику тварину.
3. Яких якостей вимагало від людини полювання? Хто, як правило, був мисливцем?

Полювання на ведмедя

ПІЗНАВАЛЬНО Й ЦІКАВО

ЯК НОМО SAPIENS ВИЖИВАЛИ В СКЛАДНИХ УМОВАХ

Учені вважають, що неандертальці майже не полювали на кроликів та іншу дрібну дичину. Натомість Homo sapiens (людина розумна) використовувала сітки, пастки й інші винаходи для вилову маленької здобичі. Коли настали важкі часи, предки сучасних людей виявилися краще пристосованими до них і зуміли вижити.

Група 4

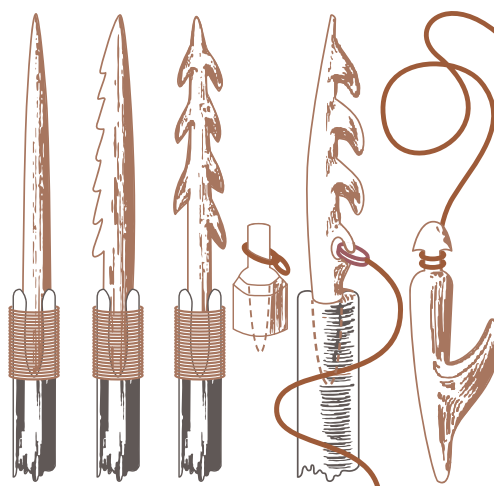
За доби мезоліту використовували **лук і стріли**. Їх винайшли ще в палеоліті (бл. 12 тис. р. до н. е.), але саме за доби мезоліту ці знаряддя набули поширення. Так само й знаряддя праці первісних рибалок — **гарпуни і рибальські гачки** — винайдені були раніше, але поширились із потеплінням за доби мезоліту. Гачок кріпився до вудки, а гарпун — до дерев'яного держака. Для рибальства використовували **човни-довбанки**, виготовлені зі стовбурів дерев, та **плоти**.

1. Поміркуйте, у чому переваги лука й стріл, рибальських знарядь.

2. Які знання й вміння знадобилися людям для виготовлення цих знарядь, одягу, побудови жител?

Поселення людей доби мезоліту та їхні знаряддя праці

ПОМІРКУЙМО!

Підсумуйте, як ви зрозуміли особливості життя людей за доби палеоліту та мезоліту: усно заповніть пропуски в тексті-висновку.

Проблем із виживанням у наших предків за часів палеоліту та мезоліту було чимало. Найголовнішими потребами людей у ті часи були _____. Але саме вміння пристосовуватися до складних умов та об'єднуватися для спільного вирішення завдань дозволили первісним людям вижити: вони навчилися _____. У ті далекі часи людство сформувало _____ тип господарювання, оскільки _____, _____.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Кам'яний вік в історії людства**». Дайте відповіді на запитання.

1. Якими були потреби первісних людей?		Прекрасно
2. Чого навчилися первісні люди за доби палеоліту й мезоліту?		Добре
3. Як первісні люди були пов'язані з природою?		Треба попрацювати

4. Який вид господарства — привласнювальне чи відтворювальне — розвинувся за кам'яного віку?

Нічого не зрозуміло

II. Обговоріть у групі

1. Розташуйте знаряддя праці первісних людей у хронологічній послідовності їх використання/винайдення.

2. Поміркуйте, у яких життєвих обставинах уміння первісних людей можуть знадобитися сучасній людині.

III. Мислю творчо

Історичний сторітелінг

Уявіть себе автором/авторкою дитячої книжки про життя первісних людей. Напишіть пригодницьку оповідку «**Один день із життя первісної людини**» в жанрі сторітелінгу.

Варіанти тем (на вибір)

- Один день із життя первісного чоловіка Арді за доби палеоліту/мезоліту
- Один день із життя первісної жінки Люсі за доби палеоліту/мезоліту

Під час написання оповідки використовуйте поняття, які дають змогу зрозуміти, що йдеться саме про людину відповідного археологічного періоду.

§ 9. ПОЯВА Й РОЗСЕЛЕННЯ ЛЮДЕЙ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Назвіть особливості розвитку та життя первісних людей за палеоліту й мезоліту.

Чисельність первісних людей поступово збільшувалася. Вони освоювали нові території, набували нових умінь. Давні люди оселялися й на землях України.

1. ПАМ'ЯТКА НАЙДАВНІШИХ ЛЮДЕЙ У КОРОЛЕВОМУ

Первісна людина на території України з'явилася майже **1 млн років тому**. Залишки знарядь праці найдавніших на території України первісних людей були знайдені на одній із гір над річкою Тисою біля **селища Королево** на Закарпатті. Вісім культурних шарів свідчать про життя та діяльність людей у цьому місці в період від 1 млн до 35 тис. років до н. е.

Стоянка в Королево унікальна тим, що це найдавніша з відомих стоянок первісних людей у Центральній та Східній Європі. Водночас відома вона лише незначному колу науковців і любителів давнини.

Відео «Стоянка первісних людей у Королево»
(тривалість 03 хв 36 с)
<https://cutt.ly/Cwq2pK9J>

2. ЩО РОЗПОВІДАЮТЬ ПРО ЖИТТЯ ПЕРВІСНИХ ЛЮДЕЙ АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ

Досліджуючи різні речові пам'ятки, геологічні структури, вчені поволі відтворюють картину життя первісних людей на теренах України.

ДІЄМО: ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Об'єднайтеся в групи та виконайте завдання з дослідження джерел історичної інформації.

1. Визначте, які з джерел інформації є історичними джерелами, а які — сучасними історичними описами або реконструкціями.

2. Що про життя й заняття первісних людей «розповідають» подані джерела інформації?

3. Назвіть пам'ятки, які засвідчують такі відмінні від тварин риси людини, як піклування про поховання померлих, прагнення творити прекрасне, розумова діяльність.

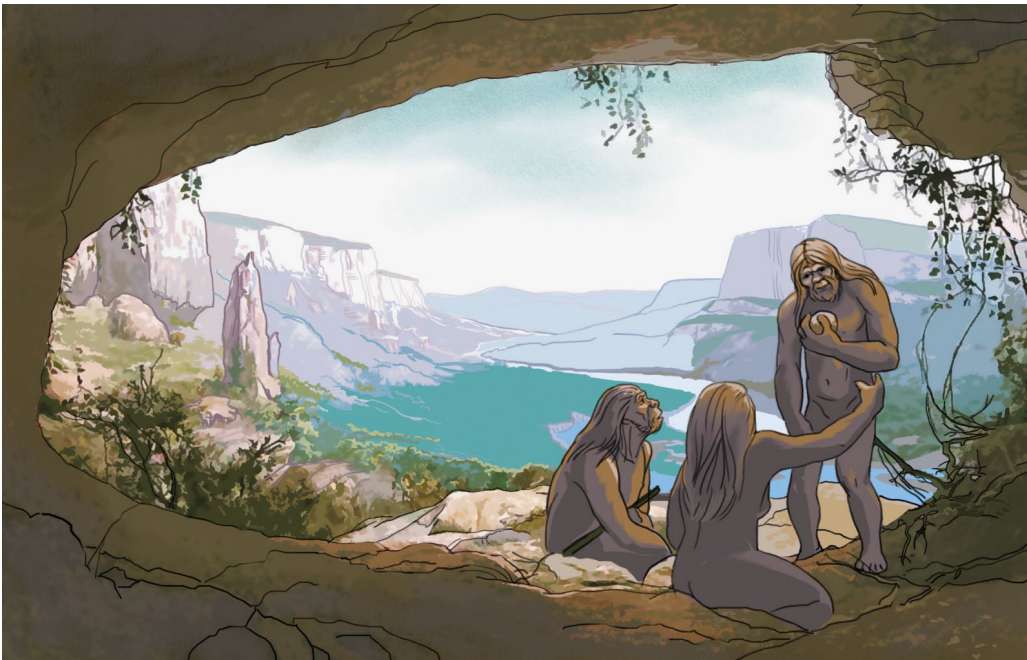
КИЇК-КОБА («ДИКА ПЕЧЕРА») — ПАМ'ЯТКА НЕАНДЕРТАЛЬЦІВ У КРИМУ

Археологічні дослідження **печери Киїк-Коба** започатковано в 1924 р. У печері було знайдено сліди вогнищ із попелом і вуглинками, безліч кісток тварин (печерного ведмедя, сайгака, мамонтів та інших тварин) — мисливської здобичі неандертальців, а також близько 600 зразків примітивних знарядь праці.

Унікальною знахідкою виявилось поховання жінки, якому близько 100 тис. років. Померлій було 30 років. У часи льодовикового періоду вона вважалася людиною похилого віку (за сучасними мірками їй було 60 років). Про те, що жінка була похована за певним ритуалом, свідчить розташування її решток у ямі, а також акуратно складені руки померлої. Звичай здійснювати поховання померлих є відмітною рисою людей.

Кремнієвий відщеп
зі штучними нарізками
зі стоянки неандертальців
(Киїк-Коба, Крим, близько
32 тис. років тому)

Неандертальці в печері Киїк-Коба

МЕШКАНЦІ МІЗИНСЬКОЇ СТОЯНКИ — ПЕРШІ МИТЦІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

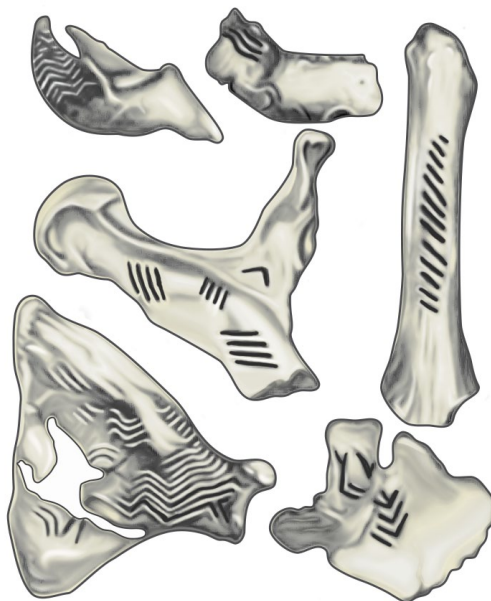
Мешканці стоянки давніх мисливців на мамонтів, які жили близько 20 тис. років тому на території нинішнього села **Мізин** на Чернігівщині, були завбачливими господарями/господинями, адже вміли запасатися їжею на тривалий час. Доказом цього слугують археологічні знахідки м'ясних ям, призначених для зберігання запасів м'яса взимку.

Унікальною Мізинську стоянку роблять художні твори давніх митців: жіночі статуетки та фігурки тварин з бивнів мамонта, браслети з мамонтових кісток. Ці знахідки свідчать про ще одну особливість людини: уміння бачити красиве та прагнення облаштувати свій побут предметами, що дають естетичну насолоду.

Мамонтові кістки, оздоблені орнаментом.
Можливо, первісні музичні інструменти

Браслет із бивня
мамонта
(Мізинська стоянка,
18 тис. років до н. е.)

МЕЖИРІЦЬКА СТОЯНКА — МІСЦЕ ЗНАХІДКИ НАЙДАВНІШОЇ КАРТИ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

Мешканці **Межиріцької стоянки** (сучасна Черкащина) полювали переважно на бізонів та оленів, зрідка — на мамонтів. Реконструкція їхніх жител дозволяє уявити будівельні технології доби палеоліту.

У пошуках здобичі давні мисливці змушені були здійснювати довгі переходи. Це сприяло розвитку уміння орієнтуватися на місцевості. Свідченням цього є пам'ятка, яку вчені визначають як найдавнішу карту, створену на теренах України.

Реконструкція малюнка на Межиріч-карті
(близько 14 тис. років тому)

Реконструкція житла з кісток мамонта (с. Межиріч, Черкаська область)

ПОМІРКУЙМО!

1. З якою метою, на вашу думку, Національний банк України присвячує пам'ятні монети далекому минулому нашої країни?
2. Визначте за матеріалами параграфа, як в Україні зберігають і популяризують знання про первісну добу на теренах нашої держави.

Монета Національного банку України «Палеоліт»
(художник — Р. Чайковський, 2000 р.)

ПЕРШІ ЛЮДИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

1. Уважно розгляньте історичну карту «**Перші люди на теренах України**» (с. 58) та назвіть місця, де знайдено стоянки різних видів давніх людей.

2. Покажіть на карті стоянки первісних людей, про які йшлося в параграфі.

3. Визначте, чи позначені на карті стоянки первісних людей у межах вашої області.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

І. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Поява і розселення людей на теренах України**». Дайте відповіді на запитання.

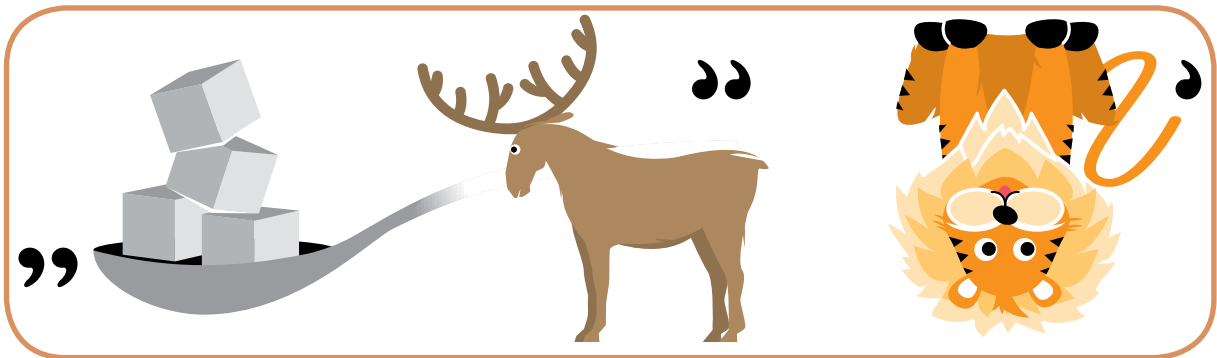
1. Коли первісні люди з'явилися на теренах України?		Прекрасно
2. Де в Україні знайдено стоянки первісних людей?		Добре
3. Яку інформацію про життя первісних людей на теренах України розповідають археологічні пам'ятки?		Треба попрацювати
4. Як в Україні зберігають пам'ять про первісну добу людства?		Нічого не зрозуміло

II. Обговоріть у групі

1. Як ви думаєте, чи відрізнялися стоянки первісних людей на території України та в інших місцях, наприклад в Азії чи в Африці? Що могло впливати на відмінність чи схожість стоянок?

2. Чому важливо виявляти, досліджувати та зберігати пам'ятки первісної доби?

3. Яку назву, пов'язану із первісною добою, заховано в ребусі? Придумайте схожу головоломку для однокласників/однокласниць за змістом уроку.

III. Мислю творчо

1. За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся більше про одну зі стоянок первісних людей на теренах України. Створіть лепбук «Стоянка первісних людей у ...». Представте свій проект у класі.

2. Дізнайтеся, де в сучасному світі використовують такі відкриття первісних людей: *спис, лук і стріли, човен, рибальське приладдя, вогонь*. Підготуйте фотогалерею, що висвітлює «життя» цих винаходів у сучасному світі.

§ 10. НЕОЛІТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ ТА ПОЧАТОК ОБРОБКИ МЕТАЛІВ

Пригадайте, якими є характерні риси привласнювального та відтворювального господарства.

1. НЕОЛІТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ В РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА

ЧИТАЄМО Й РОЗУМІЄМО

1. Опрацюйте навчальні тексти та доповніть інформацією карту пам'яті: гілочки запису додавайте до запропонованої основи карти.

2. Після завершення роботи з текстом обговоріть результати вашої пошукової роботи.

Сьогодні ми не уявляємо нашого життя без хліба, смачних тістечок і різних смаколиків. А в первісні часи люди добували продукти харчування в основному

шляхом полювання на тварин, рибальства та збирання готових рослинних продуктів (грибів, ягід, поживних коренеплодів). Та за **доби неоліту (нового кам'яного віку)** життя людей істотно змінилося.

Наші предки були надзвичайно спостережливими. За багато століть до неоліту люди помітили, що насіння, яке впало в ґрунт, проростає, рослини розвиваються й дають урожай.

Спочатку давні люди просто збирали рослинну їжу, але поступово освоювали вміння вирощувати корисні рослини самостійно. У пригоді стали й зміни клімату: близько 8 тис. років до н. е. відбулося потепління. Відтоді вирощування рослин перетворилося на один із головних способів добування їжі. Так виникло **землеробство**.

Найдавнішим осередком розвитку землеробства була Південно-Західна Азія. Тут в умовах вологого клімату поширилися злаки з крупним насінням — предки сучасних пшениці та ячменю.

Ще в епоху мезоліту домашньою твариною став собака — вірний друг і помічник людини на полюванні, надійний охоронець поселень від диких звірів. А в неоліті одночасно із зародженням землеробства були одомашнені й інші корисні в господарстві види тварин. Так зародилося **скотарство**.

Домашні тварини стали надійним джерелом отримання м'яса, молока, шкір і вовни для виготовлення

тканин, одягу. З удосконаленням знарядь праці великих тварин, зокрема биків, використовували як тяглову силу для обробки землі чи перевезення вантажів.

Виникнення землеробства й скотарства стало переходом від привласнювального до відтворювального господарства.

Регіон	Рослини	Тварини
Південно-Західна, Центральна Азія	жито, пшениця, морква, редис, яблуко, виноград, часник, цибуля	коза, свиня, вівця, велика рогата худоба, осел, верблюд
Китай і Південно-Східна Азія	рис, квасоля, соя, персик, баклажан, чай	як, курка, свиня, водяний буйвол
Північна і Тропічна Африка	рис, просо, кавун, ямс, сорго, кава, кунжут, олійна пальма	собака, кішка
Америка	кукурудза, авокадо, ананас, квасоля, перець чилі, арахіс, гарбузові	індик, морська свинка, альпака, лама

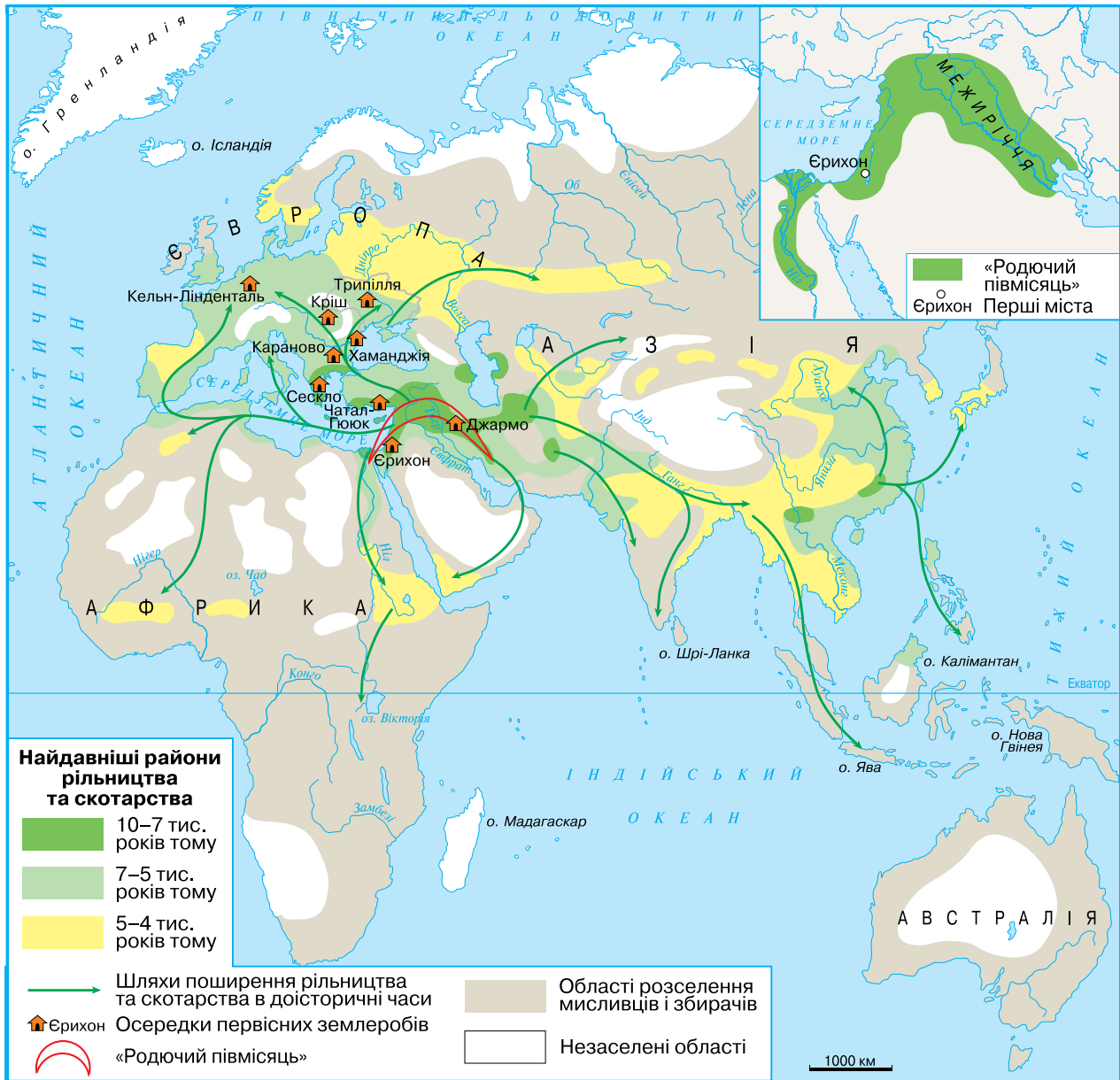
Поява сільськогосподарських культур (IV тис. до н. е.)

ПІЗНАВАЛЬНО Й ЦІКАВО

З розвитком землеробства та зростанням у меню людей частки рослинної їжі пов'язують початок вживання солі як окремого продукту. До цього потребу людини в солі задовольняли, очевидно, за рахунок природного вмісту солі в м'ясі чи крові впольованих тварин.

ПОЧАТОК ЗЕМЛЕРОБСТВА І СКОТАРСТВА НА ЗЕМЛІ

1. Визначте, якою інформацією про виникнення землеробства та скотарства карта доповнює матеріал навчального тексту.

2. Складіть три запитання до історичної карти та запропонуйте однокласникам/однокласницям дати на них відповіді.

2. ПОЧАТКИ РЕМЕСЛА ТА ОБРОБКИ МЕТАЛІВ

Перехід до землеробства та скотарства став поштовхом до розвитку нових занять людини, змін у технологіях виробництва, способі життя людських спільнот.

До найбільших досягнень пізнього неоліту належить винайдення важливих **ремесел**: *прядіння* (виготовлення ниток) і *ткацтва* (виготовлення тканин). У VI–V тис. до н. е. були винайдені перші *ткацькі верстати* — механізми для виготовлення тканин.

Однією з найважливіших подій неоліту було винайдення **кераміки**. Спочатку вироби з глини виготовляли тільки вручну. Для надання їм міцності в суміш додавали траву або подрібнені мушлі. У IV тис. до н. е. було винайдено *гончарний круг* — пристрій, що надає керамічним виробам правильної форми. Кераміка сприяла появі вміння варити їжу.

Поступово в поселеннях виокремилися люди, які займалися лише виготовленням ремісничих виробів, — *ремісники*. Вони обмінювали свої вироби на продукти харчування в інших членів громади. Обмінювалися люди також надлишками виробленої продукції.

Нововведення в господарстві сприяли удосконаленню *технологій обробки матеріалів*. Люди навчилися шліфувати, полірувати, пиляти та свердлити камінь.

Наприкінці епохи неоліту людина зробила нове велике відкриття: вона почала використовувати метали для виготовлення знарядь праці. Першим

таким металом була **мідь**, температура плавлення якої невисока. Період поширення мідних знарядь називають **енеолітом — мідно-кам'яним віком**. Проте мідні знаряддя праці не витіснили кам'яні: мідь — занадто м'який метал, щоб виготовити ефективно знаряддя праці. Але величезне значення мав сам факт використання металу, що визначило подальший розвиток техніки. Поряд з міддю використовували також інші м'які метали — золото та срібло.

Технічні винаходи часів неолітичної революції сприяли зростанню **продуктивності праці** людини й можливості створювати запаси необхідних продуктів.

3. ВПЛИВ НЕОЛІТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА СПОСІБ ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ

Винайдення землеробства та скотарства змінило й спосіб життя людей. Збільшення кількості продуктів харчування, можливість створити їхні запаси сприяли стрімкому зростанню чисельності населення протягом 8–4 тис. років до н. е.

Люди почали переходити до **осілого способу життя**, а чисельність мисливців і збирачів почала зменшуватися. Тимчасові стоянки первісних людей змінилися на постійні поселення — **села**.

Згодом для захисту від нападів сусідніх племен деякі села почали обгороджувати мурами. Так народилися перші **міста**. Одним із найдавніших укріплених міст був Єрихон, заснований на Близькому Сході близько 8350 р. до н. е.

Виникнення землеробства та скотарства привело до важливих змін в усіх сферах життя первісного суспільства. Саме тому вчені й назвали ці зміни **«неолітичною революцією»**.

ВАРТО ЗАПАМ'ЯТАТИ!

Привласнювальне господарство — форма господарства, за якої люди залучають продукти з навколишнього середовища в готовому вигляді (збиральництво, мисливство, рибальство).

Відтворювальне господарство — форма господарства, за якої люди самостійно виробляють продукти споживання (землеробство, скотарство).

Неолітична революція — перехід від привласнювальних форм господарювання до відтворювальних, від збиральництва до землеробства, від полювання до скотарства. Під час неолітичної революції з'явилося ремесло, сформувався осілий спосіб життя.

Ремесло — виробництво готових побутових виробів, засноване на ручній праці з використанням найпростіших знарядь.

Продуктивність праці — величина, що характеризує кількість виробленої людиною продукції за одиницю часу.

ДІЄМО: ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Розгляньте вироби, знаряддя праці та пристрої доби неолітичної революції та енеоліту. Опишіть за власною уявою технології їх виготовлення. Назвіть, які технології обробки матеріалів (шліфування, полірування, свердління) були використані для виготовлення цих предметів.

Кам'яні сокири
епохи палеоліту
та неоліту

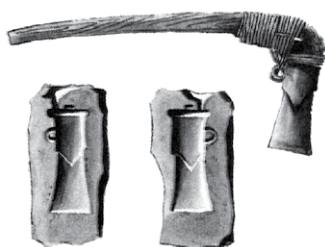
Кам'яна мотика
для обробки
землі

Серпи для збирання
врожаю

Зернотерка для
подрібнення зерна

Мідна сокира
й форма для її відливання

Кераміка доби
неоліту

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Неолітична революція та початок обробки металів**». Дайте відповіді на запитання.

1. Які зміни в способі господарювання людей називають неолітичною революцією?

Прекрасно

2. Які нові знаряддя праці та матеріали почали використовувати люди за часів неоліту та енеоліту?

Добре

3. Як перехід до відтворювального господарювання вплинув на спосіб життя людей?

Треба попрацювати

4. Як розвиток господарства людини був пов'язаний з природними умовами?

Нічого не зрозуміло

2. Виконайте онлайн-вправу.

<https://cutt.ly/28CthMd>

II. Обговоріть у групі

Об'єднайтеся в групи. Розгадайте ребуси та поясніть причини та значення для людини винайдення закодованих занять, знарядь, матеріалів.

1

”

”

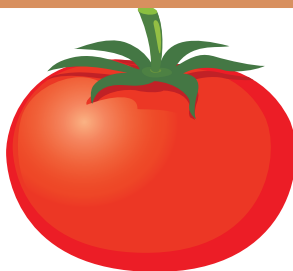
”

”

2

”

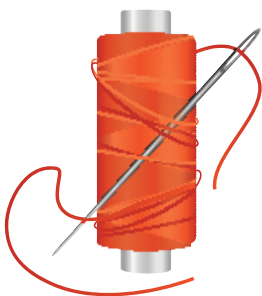

”

Ь

3

” →

Ц

Т

III. Мислю творчо

Оберіть один із винаходів доби неолітичної революції та придумайте історичний комікс, який показуватиме значення цього винаходу в житті первісних людей порівняно з попередніми часами.

СПІЛЬНОТИ ЗЕМЛЕРОБІВ § 11–12. І СКОТАРІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Українці належать до тих народів, у житті яких сільське господарство (землеробство та скотарство) відіграло важливу роль протягом всієї історії. Розуміння значення вирощування хліба та розведення домашньої худоби відображене в усній народній творчості нашого народу. Наші пращури говорили:

**«Як буде жито, то всім буде сито»,
«Корова на дворі — харч на столі».**

1. Поясніть, як у прислів'ях розкрито значення землеробства й скотарства в житті українського народу.

2. Назвіть, які відомі вам особливості природних умов України є сприятливими для ведення сільського господарства.

1. КОЛИ І ЗВІДКИ ЗЕМЛЕРОБСТВО ПРИЙШЛО НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

На території України перші осередки землеробства сформувалися за доби неоліту. **Досліджені такі хліборобські археологічні культури: буго-дністровська, лінійно-стрічкової кераміки, дніпро-донецька.** Хліборобсько-скотарські племена мешкали в північному Прикарпатті та західній Волині.

1. Уявіть себе дослідниками/дослідницями давньої історії людства. Користуючись додатковими джерелами інформації й картою «**Початок землеробства і скотарства на Землі**» (с. 64), з'ясуйте:

а) коли на українських землях поширилися землеробство (рільництво) і скотарство;

б) які культури вирощували й яких тварин розводили наші предки;

в) яким шляхом поширювалося землеробство на землях нинішньої України;

г) де в Україні були осередки перших землеробів.

2. За підсумками роботи з картою складіть коротку розповідь про поширення землеробства і скотарства на українських землях.

2. ТРИПІЛЬСЬКА І СЕРЕДНЬОСТОГІВСЬКА АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ

Поступово під впливом природних умов на українських теренах сформувалися осередки відтворювального господарства. *У лісостеповій зоні люди переважно займалися землеробством, а скотарство відігравало допоміжну роль. А от жителі степових регіонів, навпаки, розвивали скотарство при допоміжній ролі землеробства.* Про особливості світу землеробів і скотарів можна дізнатися, порівнюючи **трипільську** та **середньостогівську** археологічні культури.

ІСТОРИЧНЕ ПОРІВНЯННЯ

Об'єднайтеся в дослідницькі групи та виконайте завдання.

1. Прочитайте історичні довідки про трипільську і середньостогівську археологічні культури.

2. Зіставте особливості життя носіїв трипільської і середньостогівської культур і визначте, що між ними спільного, а що — відмінного.

План дослідження

1. Час існування та територія розселення.
 2. Головні заняття носіїв культури.
 3. Матеріали для виготовлення предметів побуту та знарядь праці.
 4. Особливості кераміки.
 5. Спосіб життя.
 6. Релігійні уявлення.
-

Група 1

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

У період енеоліту, наприкінці **VI–III тис. до н. е.**, на території України, Молдови та Румунії жили племена **трипільської археологічної культури**. Її назва походить від назви с. Трипілля на Київщині, де в 1896 р. археолог Вікентій Хвойка під час розкопок знайшов давнє поселення.

Головним заняттям трипільців було землеробство. Для рихлення ґрунту застосовували рогові та дерев'яні рала, сучкуваті колоди дерев, а для розбивання грудок — рогові й кам'яні мотики. Вирощували пшеницю, ячмінь, просо та бобові. Урожай збирали за допомогою кремінних серпів.

Розводили велику і дрібну рогату худобу, свиней, коней. Важливу роль відігравали також мисливство, рибальство та збиральництво. Як транспортний засіб трипільці використовували запряжені одним чи двома волами сани.

Головними матеріалами для виготовлення знарядь праці залишався камінь, а також кістка й ріг. Проте трипільці виготовляли й речі з міді. Важливим матеріалом у побуті була глина. Її широко застосовували для будівництва жител, виготовлення посуду, речей хатнього вжитку та культових атрибутів. Трипільська кераміка вражає розмаїттям форм та загадковим орнаментом.

Оселялися трипільці біля річок, у місцях, що містили природні захисні елементи. Деякі з поселень були додатково укріплені ровами. Будинки розташовувалися по колу в кілька рядів від центру поселення. У межах замкнутого контуру житла з'єднувалися глинобитними стінами, утворюючи суцільну стіну захисту. Поселення забудовувалися переважно наземними одно- чи двоповерховими будинками та заглибленими землянками чи напівземлянками.

Реконструкція хати трипільців в музеї трипільської культури в селі Легедзиному (Черкащина).

Дерев'яні стіни обмазували з обох боків глиною.

У таких помешканнях влітку прохолодно, а взимку тепло. Стіни фарбували та оздоблювали стародавнім барвником — вохрою.

Ранні поселення трипільців склалися з 10–15 жител. У період розквіту трипільської культури будували великі поселення, які називають *протомістами* — *попередниками міст*. У поселеннях налічувалося від 1600 до 2700 будівель. Про це свідчать археологічні дослідження стоянок трипільців біля сіл Майданецьке й Тальянки на Черкащині.

Багату інформацію про культуру й духовний світ трипільців містить їхня кераміка. **Антропоморфні (схожі на людей)** глиняні вироби здебільшого передають

образ жінки, з якою пов'язують існування культу родючості землі. Жіночі образи в кераміці свідчать про вагому роль жінок у трипільському суспільстві. **Зооморфні (схожі на тварин)** статуетки найчастіше зображували бика. Виготовляли ліпні моделі жител і транспортних засобів. Серед археологічних знахідок також є вироби, призначення яких вченими не встановлено. Наприклад, біноклевидні посудини (*знайдіть цей малюнок на с. 79*). Ймовірно, трипільці використовували їх під час релігійного обряду напування землі, щоб викликати дощ. Очевидно, землероби розуміли, що від опадів залежить урожай.

■ Група 2

СЕРЕДНЬОСТОГІВСЬКА КУЛЬТУРА

Про життя племен скотарів на теренах України розповідають пам'ятки **середньостогівської археологічної культури**, що існувала із **середини V до середини IV тис. до н. е.** Назва цієї спільноти походить від трьох скель (стогів) у м. Запоріжжя. Тут вчений Аркадій Добровольський відкрив пам'ятки поселення, якому дали назву Середній Стіг.

Середньостогівська культура була поширена в степу та на півдні лісостепу України, у Північному Приазов'ї.

Основу господарства середньостогівців становило скотарство. Розводили велику та дрібну рогату худобу, коней і свиней. Найбільшу частку домашньої худоби становили коні.

За однією з версій середньостогівці першими в Європі приручили коня, за іншою — полювали на коней, або випасали їх у напівдикому стані.

Землеробство в господарстві середньостогівців відігравало допоміжну роль. Навесні вони засівали поля, а потім вирушали випасати худобу. Восени поверталися зібрати врожай і підготуватися до зими. Вирощували пшеницю, ячмінь, просо, горох.

Для виробництва предметів побуту й знарядь праці використовували кремій, кістки тварин, глину. Серед речей — високогорлі гостродонні посудини, оздоблені у верхній частині гребінцевим, шнуровим та іншим орнаментом, бойові молоти з рогу оленя, тесла, мотики, дрібні крем'яні вироби, глиняні статуетки людини, фігурки кабана, риби тощо. Середньостогівці послуговувалися й більш досконалим трипільським посудом. Це свідчить, що племена землеробів і скотарів контактували між собою.

Скотарі також будували житла, хоча й вели напівкочовий спосіб життя.

Знахідки решток воза в похованнях нашоувхнули вчених на висновок, що люди, які населяли українські терени в добу енеоліту, використовували колесо.

Худоба була найбільшою цінністю та центром релігійних уявлень скотарських племен. Середньостогівці започаткували практику поховання померлих у курганах і встановлення на могилах кам'яних скульптур.

ДІЄМО: ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Покажіть на карті «**Землероби та скотарі на українських землях**»:

- а) територію розселення землеробів і скотарів;
- б) місця виявлення поселень, які дали назви трипільській і середньостогівській археологічним культурам.

2. Запропонуйте доповнення до легенди карти: доберіть до умовних позначень тлумачення.

ЗЕМЛЕРОБИ ТА СКОТАРІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

ДІЄМО: ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

На основі відомої інформації про особливості трипільської та середньостогівської культур упорядкуйте історичне лото: поєднайте історичні ілюстрації з відповідними текстовими картками.

1

Антропоморфні жіночі фігури

2

Статуетка вепра

3

Наконечники стріл, списів, дротики

4

Біноклевидна посудина

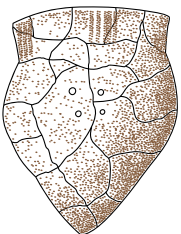
Середньостогівська культура

Трипільська культура

5

Статуетка коня

6

Посудина з глини з домішками товченої мушлі

7

Знаряддя праці доби енеоліту

ФАКТ ЧИ ФЕЙК?

Любителі історії висувають багато гіпотез щодо унікальної ролі трипільців. Мовляв, вони створили першу землеробську культуру на планеті, винайшли плуг і писемність, були предками сучасних українців.

Оберіть одне з вищеперелічених досягнень трипільців та за допомогою додаткових історичних джерел інформації спростуйте або доведіть правильність гіпотези.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Спільноти землеробів і скотарів на українських землях**».

1. Коли і яким шляхом

землеробство і скотарство
поширилися на теренах
України?

Прекрасно

2. Що вплинуло на формування

особливого способу життя
спільнот землеробів і скотарів
на теренах України?

Добре

3. Які характерні риси

притаманні трипільській
і середньостогівській
археологічним культурам?

**Треба
попрацювати**

4. Яким видом історичних джерел послуговуються вчені, досліджуючи життя давніх спільнот землеробів і скотарів?

Нічого не зрозуміло

2. Історія на лінії часу

Позначте на лінії часу хронологічні межі існування трипільської та середньостогівської археологічних культур. Визначте: **а)** скільки тисячоліть розвивалася трипільська культура; **б)** скільки тисячоліть/століть минуло до наших днів від часу появи середньостогівської культури.

3. Виконайте онлайн-вправу.

<https://cutt.ly/D8CoNFJ>

II. Обговоріть у групі

Об'єднайтеся в групи й складіть по три запитання до тем «Трипільська культура», «Середньостогівська культура». Запропонуйте однокласникам/однокласницям дати на них відповіді.

III. Мислю творчо

1. Підготуйте творчий інформаційний проєкт (*презентацію, лепбук тощо*) про одну із згаданих у параграфі археологічних культур.

2. Трипільська культура надихає не лише істориків, а й митців. Підготуйте творчий проєкт (*презентацію, лепбук, виставку*) «Трипільські мотиви в художній культурі».

§ 13. ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПЕРВИСНИХ СПІЛЬНОТ

1. Відгадайте закодоване поняття та доберіть найточніше пояснення його змісту з-поміж запропонованих. Розгадати слово допоможе знання української абетки: кожне число коду відповідає номеру літери в абетці.

2. Поясніть, чому саме обране вами тлумачення є правильним. Так ви дізнаєтесь, про що йтиметься в цьому параграфі.

22 24 22 20 12 16 31 22 23 3 19

Форма взаємодії людей, об'єднаних спільними інтересами

Форма взаємодії людей, які народились в одній країні

Форма взаємодії людей, які живуть в одному відрізку часу

ЧИТАЄМО Й РОЗУМІЄМО

Ознайомтеся з поняттями рубрики «Варто запам'ятати!», прочитайте навчальний текст на с. 84–88 і виконайте завдання.

1. Усно заповніть пропуски в тексті, використовуючи поняття з рубрики.

2. Визначте й назвіть, яка інформація тексту була вам відома, а яка є новою.

3. Під час читання дайте відповіді на запитання, що супроводжують текст.

ВАРТО ЗАПАМ'ЯТАТИ!

Вождь — ватажок, лідер громади або племені в первісних людей.

Матріархат — етап розвитку первісного суспільства, за якого громади об'єднувалися на підставі спорідненості *по материнській лінії*; характеризувався значним впливом жінки на життя громади.

Патріархат — етап розвитку первісного суспільства, за якого спільнота об'єднувалася на підставі спорідненості *по батьківській лінії*; характеризується провідною роллю чоловіків у житті суспільства.

Плém'я — об'єднання кількох родів, що мають спільні походження, мову, віру і звичаї.

Ра́да — зібрання представників громади, на якому вирішуються важливі питання організації життя спільноти.

Рід — об'єднання кількох родових громад, якому притаманні схожі правила поведінки, звичаї, мова, відчуття спорідненості.

Родова́ грома́да — історично перше об'єднання людей, засноване на кровній спорідненості, колективній праці для спільного задоволення потреб.

Сім'я — у первісному суспільстві пов'язані шлюбними зв'язками люди, які вели спільне господарство, побут, виховували дітей тощо.

Старійшини — найбільш досвідчені члени первісних суспільств, яким доручали керувати життям роду чи племені.

Сусідська громада — територіальна спільнота сімей, не пов'язаних родинними зв'язками.

1. ЛЮДСЬКІ СПІЛЬНОТИ ПЕРВІСНОЇ ДОБИ

Текст для читання

З найдавніших часів, щойно люди почали виокремлюватися з природного середовища, взаємодія їх між собою допомагала спільно вирішувати завдання добування їжі, облаштування побуту, захисту від загроз, продовження роду тощо.

Отже, суспільство формувалося разом із розвитком людства. Так само як змінювалася людина, її заняття та уявлення про світ, змінювалися й відносини між членами суспільства. На підставі досліджень сучасні вчені сформулювали своє бачення етапів розвитку людських спільнот відповідно до форм організації суспільства.

Завдання до тексту

Поміркуйте, дані яких СІД можуть слугувати джерелом інформації про устрій первісних спільнот давнини.

Найдавніші колективи людей вчені назвали первісними родовими _____. Члени такої громади разом жили й працювали, усе здобуте під час спільної праці ділили порівну. Члени громади були родичами, гурту-

валися довкола найстаршої жінки-матері. Тому такий лад часто називають _____.

Завдання до тексту

Пригадайте, яка давня археологічна культура на українських землях характеризувалася високим суспільним становищем жінки.

Із часом заняття людей ставали складнішими, а часто й небезпечними. Наприклад, полювання, використання важких знарядь праці потребували значних фізичних зусиль саме від чоловіків. Тому їхня роль у житті громади зростала, і вони вийшли на місце лідерів людських спільнот. Жінкам обмежили доступ до вирішення громадських справ. Настали часи _____. Відтепер більшість громад по батьківській лінії вели й родовід. Хоча до наших днів в окремих народів збереглися традиції _____.

Завдання до тексту

Дізнайтеся з додаткових джерел, у яких народів у пізніші історичні епохи зберігалися традиції матриархату.

Кілька родових громад об'єднувалися в _____. _____, що жили поруч, активно взаємодіяли. У них формувалися схожі правила поведінки, звичаї, мова, відчуття спорідненості.

Запитання до тексту

Що могло стати причиною конфліктів між племенами первісних людей?

Кілька таких споріднених родів утворювали _____ . Вони намагалися захищати свою територію від чужаків.

Очолювали громади, роди й племена _____ — найавторитетніші члени спільноти. _____ старійшин — зібрання найавторитетніших членів громад — керувала господарськими справами громад, вирішувала суперечки та інші важливі проблеми життя спільноти. Здійснюючи управління громадою, старійшини спиралися на авторитет звичаїв і традицій, що склалися протягом тривалого часу розвитку спільноти й передавалися в усній формі.

Запитання до тексту

Де в наш час можна побачити подібний спосіб управління суспільством? На що спирається сучасна влада в управлінні суспільством?

Поступово серед авторитетних членів первісної спільноти виокремлювався лідер — _____. Він міг керувати радою старійшин, очолювати громаду чи плем'я під час полювання або в сутичках з іншими спільнотами. Іноді йому довіряли здійснювати й релігійні обряди.

Запитання до тексту

Якими якостями мав володіти чоловік, щоб стати на чолі племені? Чи могла очолити плем'я жінка?

Варто додати, що чисельність людей невпинно зростала. У межах поселень родової громади почали оселятися не тільки родичі. Люди, не пов'язані родинними зв'язками, облаштовували окремі житла. Так на зміну родовій громаді прийшла _____ громада, яка складалася з окремих _____.

Завдання до тексту

Назвіть види первісних громад. Поміркуйте, у якій із них налагодити взаємодію членів спільноти було легше.

Із розвитком господарства й побуту сформувалося бажання мати щось своє, особисте — **приватну власність**. У сусідській громаді приватна власність поєднувалася з громадською. Поступово одні члени громади накопичували більше власності, ніж інші, ставали більш заможними. Таке явище вчені назвали **майновою нерівністю**. Як правило, заможнішими ставали вожді та їхнє найближче оточення, які здійснювали розподіл здобичі тощо.

Завдання до тексту

Поміркуйте, як розвиток майнової нерівності вплинув на відносини в первісному суспільстві.

На певному етапі розвитку суспільства, коли постала потреба більш ефективного управління господарським життям і великими людськими спільнотами, на межі IV–III тис. до н. е. виникли перші держави. **З появою держав доба первісного суспільства завершилася.**

Запитання до тексту

Чи є держава формою організації первісного суспільства?

ВАРТО ЗАПАМ'ЯТАТИ!

Держа́ва — форма організації суспільства на певній території за допомогою законів та органів влади (посадові особи), які утримуються за рахунок зібраних з населення податків.

2. УПОРЯДКУВАННЯ ВІДНОСИН У ПЕРВІСНИХ СПІЛЬНОТАХ

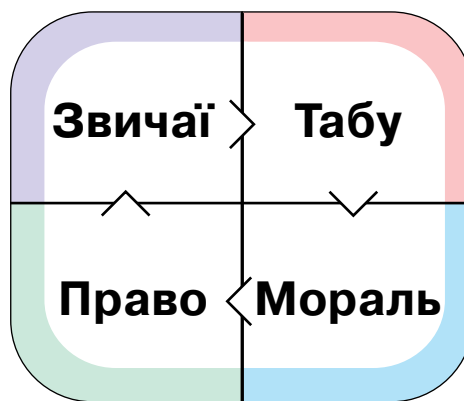
Протягом всієї історії люди були змушені домовлятися про правила взаємодії, щоб досягти спільної мети. Так історично склалися форми регулювання суспільних відносин. В їхню основу покладено уявлення про добро і зло.

Усі форми регулювання відносин тісно переплітаються між собою. Наприклад, знайомі багатьом релігійні настанови — «не вбий», «не вкради» — є одночасно

і моральними, і правовими нормами, які захищають право людини на життя і власність.

Усталений у суспільстві спосіб повсякденної і святкової поведінки

Обов'язкова і незаперечна заборона певних дій, за порушення якої має настати суворе покарання

Норми поведінки членів суспільства, прийняті державою і записані в законі

Система правил поведінки, заснованих на традиційних уявленнях людей про добро і зло

ДІЄМО: ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Висловіть припущення, яку роль у розвитку суспільства відіграли мораль, табу, звичаї.
2. Визначте, яка форма регулювання суспільних відносин не згадана. Чому?

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Форми організації первісних спільнот**». Дайте відповіді на запитання.

1. Які форми людських спільнот розвивалися за первісної доби?

Прекрасно

2. Що сприяло формуванню людських спільнот і як об'єднання впливало на життя наших предків?

Добре

3. Які особливості вирізняють роду й сусідську громади, матріархат і патріархат?

Треба попрацювати

4. Як упорядковувалися відносини членів суспільства за первісної доби?

Нічого не зрозуміло

2. Виконайте онлайн-вправу.

<https://cutt.ly/Tww6tzll>

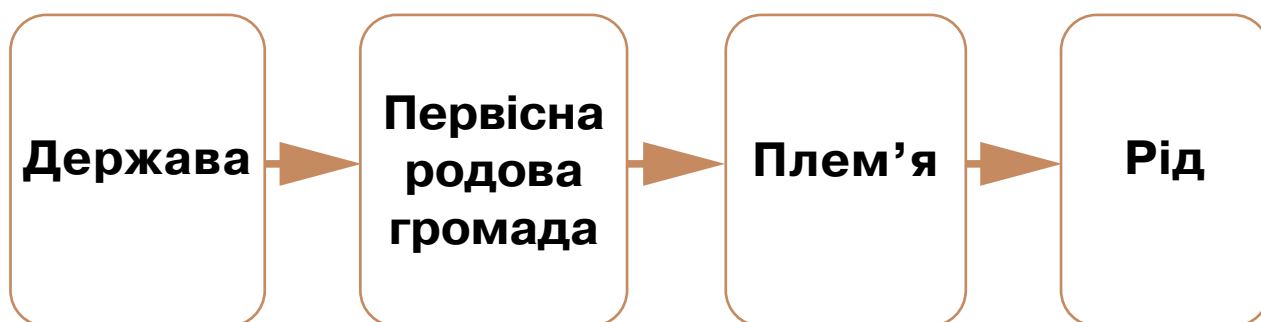
II. Обговоріть у групі

1. Виконайте завдання:

а) уявно розташуйте назви людських спільнот у хронологічному порядку їх формування протягом історії;

б) коротко схарактеризуйте особливості кожної із них;

в) назвіть, які види спільнот залишилися в минулому і не зустрічаються в сучасному суспільстві.

2. Поміркуйте та спільно обговоріть, як впливала на життя людини належність до громади. Придумайте ситуації, коли належність до громади була на користь людині, а коли — ні.

III. Мислю творчо

За допомогою додаткових джерел інформації підготуйте мініпроект «**Первісні спільноти в наші дні**» — розповідь про спільноти нашої планети, які в наші дні зберігають ознаки первісних. *(Візьміть участь у створенні спільної з однокласниками/однокласницями презентації або підготуйте тематичний постер індивідуально.)*

§ 14. РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ ТА КУЛЬТУРА ПЕРВІСНОЇ ДОБИ

Поясніть, що таке художня культура людства. Які ви знаєте галузі художньої культури?

1. ЯКИМИ ЗНАННЯМИ ВОЛОДІЛИ ПЕРВІСНІ ЛЮДИ

ЧИТАЄМО Й РОЗУМІЄМО

Прочитайте навчальний текст і визначте, що означає твердження: *«Знання первісних людей мали практичний характер»*.

Давні люди перебували в тісному зв'язку з природою. Первісні люди добре знали звички тварин, розумілися на багатьох видах їстівних і неїстівних рослин. Уже в давні часи люди цілющими травами, корінням могли лікувати деякі хвороби, загоювати рани.

Виготовлення знарядь праці з каменю, кістки, а згодом і з металу сприяло вивченню властивостей різних матеріалів і речовин.

У результаті спостережень за природними явищами люди поступово навчилися орієнтуватися за Сонцем й іншими зірками.

Господарювання, розвиток обміну товарів і торгівлі потребували навичок лічби: скотарі вели підрахунок поголів'я худоби, землероби — кількість зібраного

врожаю. Уміння рахувати започаткувало розвиток математики.

2. МИСТЕЦТВО ПЕРВІСНОЇ ДОБИ

ВІРТУАЛЬНА ЕКСКУРСІЯ

Зіскануйте QR-код і розгляньте колаж «**Пам'ятки первісного мистецтва у світі**». З допомогою набору слів продовжте розповідь: *статуетка, розпис, орнамент, мегалітичні (з великих кам'яних блоків) споруди, печери, різьблення.*

МОЯ РОЗПОВІДЬ ПРО ПАМ'ЯТКИ ПЕРВІСНОГО МИСТЕЦТВА

Важливою відмінністю людини є прагнення створювати прекрасне, передавати свої думки й враження через символи та художні образи. По всьому світу археологи знаходять пам'ятки первісного мистецтва. Вони свідчать про те, що мистецтво має давнє коріння і розвивалося разом із людиною. Якщо ми здійснимо уявну мандрівку, то... *(ваше продовження розповіді).*

Пам'ятки первісного мистецтва у світі

<https://cutt.ly/swjGXIA9>

3. ВІРУВАННЯ ПЕРВІСНИХ ЛЮДЕЙ

ЧИТАЄМО Й РОЗУМІЄМО

Прочитайте навчальний текст і складіть запитання до кросворда «Первісні релігійні вірування».

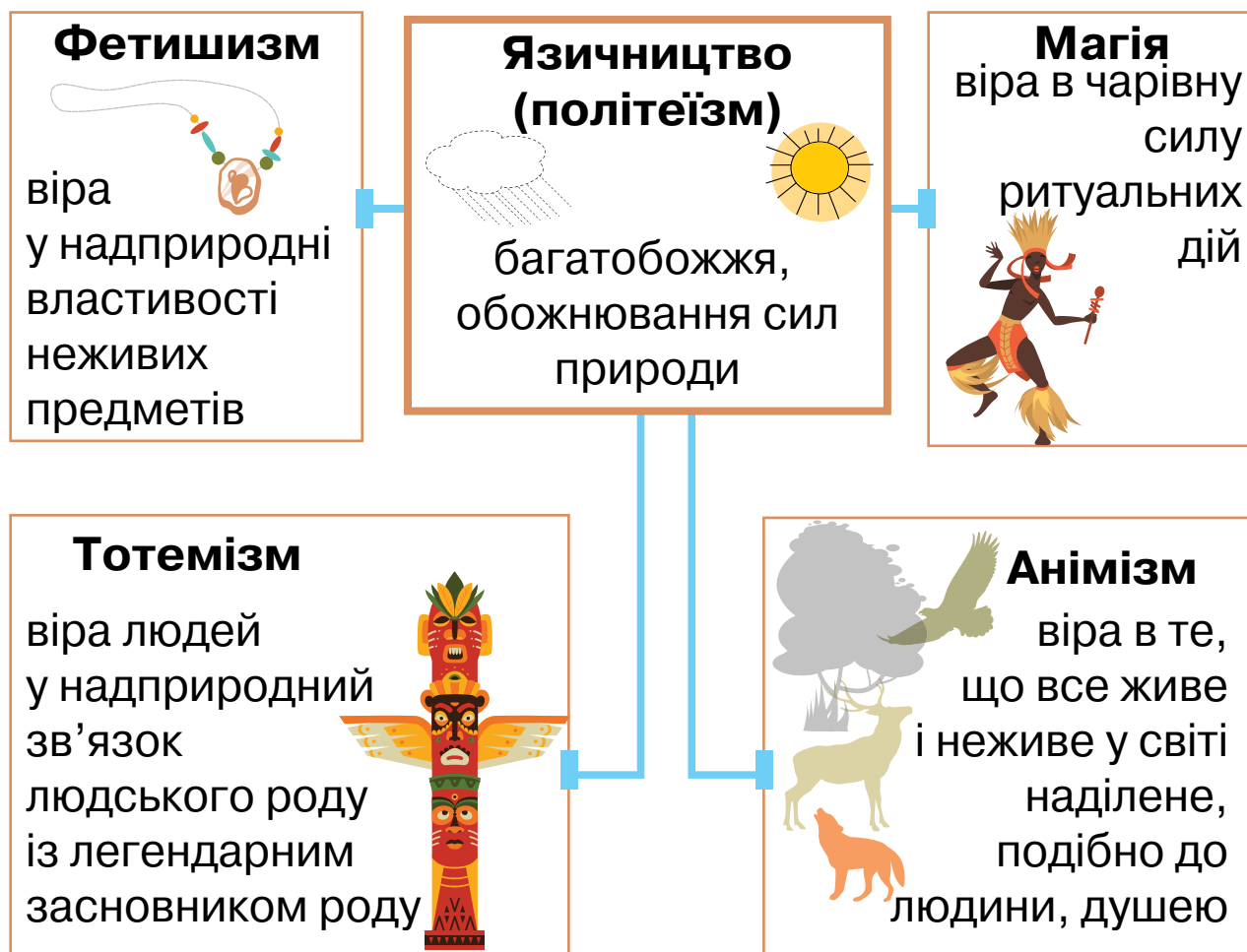

Наших предків оточували такі явища, які вони не могли пояснити. Наприклад, грім і блискавка під час грози могли викликати страх. Прадавнім людям здавалося, що невідомі істоти чомусь розсердилися й голосно сваряться, погрожуючи людям вогняною блискавицею.

Неспроможність пояснити невідоме сприяла появі **релігійних вірувань**.

Релігійні уявлення первісних людей ґрунтувалися на вірі в багатьох богів та обожнюванні сил природи. Таку віру історики називають **язичництвом**. Учені вирізняють ряд найдавніших форм релігійних вірувань.

ПЕРВІСНІ РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ

Особливе місце у віруваннях посідав **культ предків**. Те, що до могили клали різноманітні предмети: знаряддя праці, їжу, прикраси, — свідчило, на думку вчених, про вірування в потойбічне життя. Первісні люди

вірили, що духи померлих предків «допомагають» своїм живим родичам у земному житті, якщо їх «задобрити» жертвовною їжею.

Віра в те, що богів і духів можна задобрити дарами, призвела до формування практики **жертвопринесення**. А словесні звертання до богів поступово оформилися в **МОЛИТВИ**. Віру в можливість за допомогою ритуальних дій змінити дійсність вчені назвали **магією**. Релігійні ритуали наші предки здійснювали у спеціальних місцях — святилищах.

УКРАЇНСЬКИЙ ВСЕСВІТ

КАМ'ЯНА МОГИЛА — СВЯТИЛИЩЕ ПЕРВІСНИХ ЛЮДЕЙ

Унікальна природно-історична пам'ятка Кам'яна могила (система гrotів і печер) розташована неподалік м. Мелітополь (Запорізька область). Досліджуючи кам'яні стіни, вчені знайшли більш як 3000 наскельних малюнків. Окремі написи-петрогліфи досі не вдалося розшифрувати. Вік окремих зображень сягає більше 20 тис. років до н. е. Учені виявили, що протягом тисячоліть навколо не було людських поселень. Це означає, що до Кам'яної могили приходили як до святилища.

Відео «Кам'яна могила — український стоунгендж на Запоріжжі»
(тривалість 01 хв 56 с)
<https://cutt.ly/y9yf0TE>

У 2022 р., під час розгортання повномасштабної війни Росії проти України, ці терени були тимчасово окуповані та заміновані загарбниками. Проте Кам'яна могила існувала за тисячі років до появи Московії, і вона буде свідком скорого вигнання російських загарбників з української землі.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Релігійні вірування та культура первісної доби**». Дайте відповіді на запитання.

1. Що впливало на розширення знань людини про навколишній світ? **Прекрасно**
2. Чому знання первісних людей мали практичний характер? **Добре**
3. Якими були та як формувалися найдавніші релігійні вірування людей? **Треба попрацювати**
4. Що про розвиток мистецтва за первісної доби розповідають археологічні пам'ятки? **Нічого не зрозуміло**

II. Обговоріть у групі

Поспілкуйтеся з дорослими членами родини, знайомими про відомі їм релігійні обряди та традиції, що побутують у наш час. Визначте, чи збереглися елементи первісних релігійних вірувань до нашого часу. Наведіть приклади із життя своєї родини або громади.

III. Мислю творчо

«Відвідайте» картинну галерею первісного мистецтва і визначте, яку інформацію про минуле «розповідають» наскельні малюнки.

Картинна галерея первісної людини
(тривалість 01 хв 45 с)

<https://cutt.ly/Awq2aXJt>

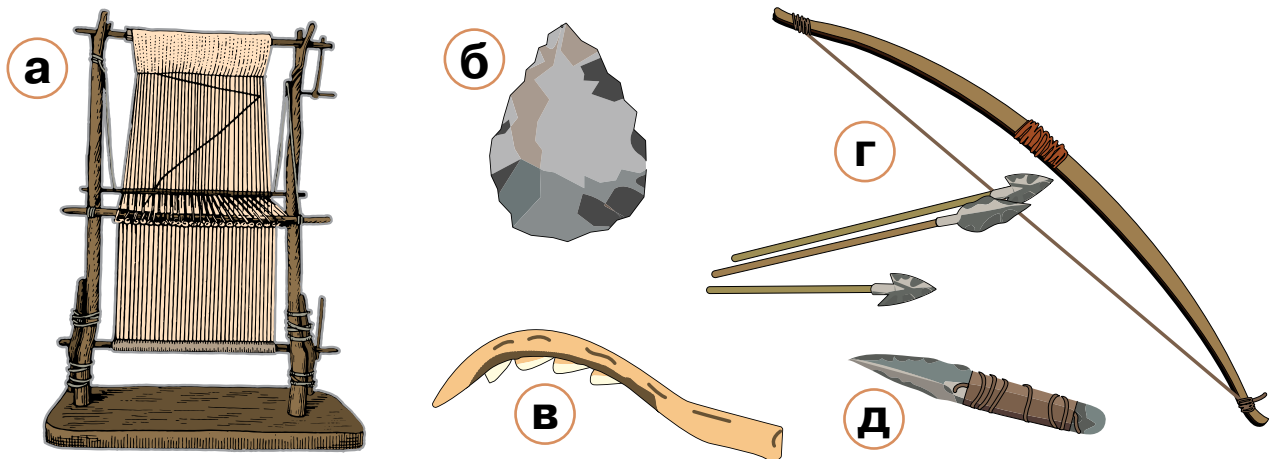
УЗАГАЛЬНЕННЯ З РОЗДІЛУ 1

§ 15. «ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ У ПЕРВІСНІ ЧАСИ»

Поясніть, що таке художня культура людства. Які ви знаєте галузі художньої культури?

1. ХРОНОЛОГІЧНА ПОСЛІДОВНІСТЬ

Назвіть знаряддя первісної доби та розташуйте їх у хронологічній послідовності винайдення. Назвіть археологічні періоди, під час яких вони увійшли у вжиток людини. Поясніть значення кожного зі знарядь у житті первісної людини.

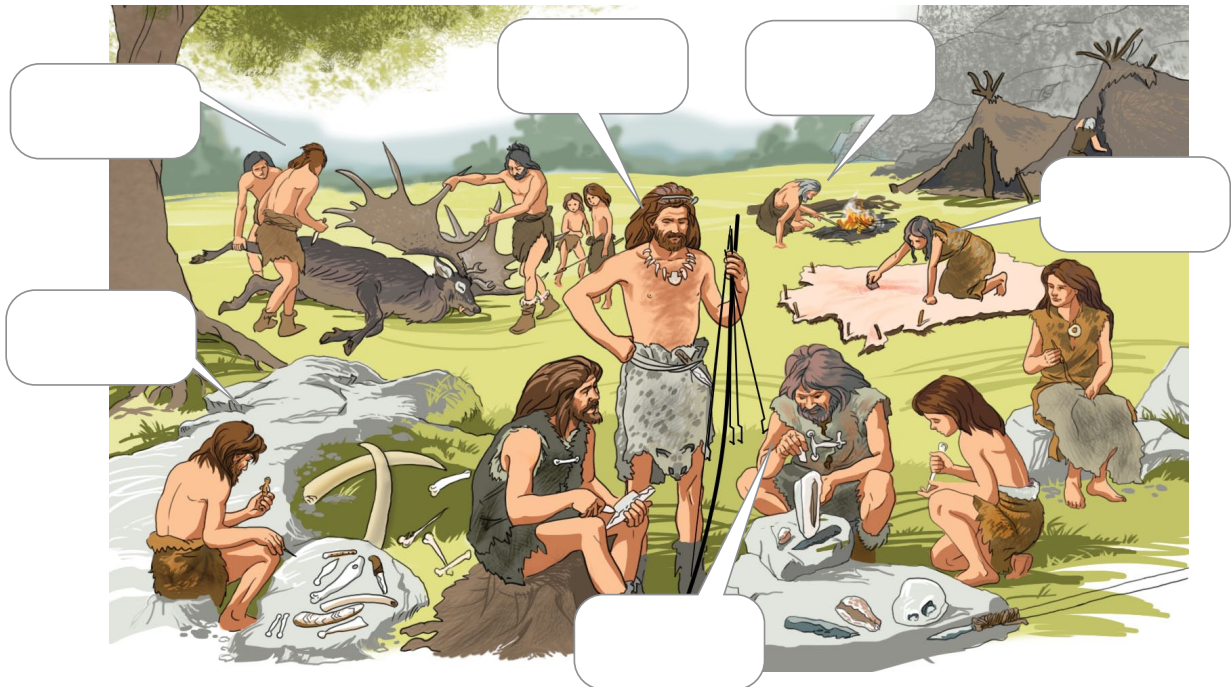
2. ГОСТИНИ У КВІНТИЛІАНА

Античний вчений Марк Фабій Квінтіліан радив своїм учням для кращого розуміння намагатися відповідати на запитання: **Хто? Що? Де? Коли? Чим? Як? Чому?**

Продумайте запитання відповідного змісту до тем, які вивчалися в розділі 1.

3. ТВОРЧА МАЙСТЕРНЯ

Уявіть, що ви створюєте книжку коміксів про життя первісних спільнот. Для кожного з позначених персонажів придумайте репліки, якими вони розповідатимуть про заняття мешканців/мешканок первісного поселення.

4. ЩО МИ ЗНАЄМО З ТЕМИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за покликанням:

<https://forms.gle/eVLy5MQcMhVkJTcgUA>

або скористайтесь смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіху та високого балу!

Розділ 2. ЦИВІЛІЗАЦІЇ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

§ 16. ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЦЕНТРИ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ В ЧАСІ ТА ПРОСТОРИ

Поясніть, який зміст вкладають у поняття «цивілізований світ», «цивілізована людина».

1. ЩО ТАКЕ ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Протягом IV–II тис. до н. е. люди зробили відкриття, які дозволяють вченим визначати цей час як час народження перших **цивілізацій**. Щоб звернути увагу на те, що в ході поступових змін людство піднялось на вищий щабель розвитку, деякі вчені навіть назвали первісну добу періодом дикунства.

На думку вчених, **свідченням розвитку цивілізацій стали поява міст, держав, нерівності між людьми та винайдення писемності**.

ВАРТО ЗАПАМ'ЯТАТИ!

Цивілізація — група країн і народів, яких об'єднують спільні риси в суспільній організації, господарстві та культурі, спільні духовні цінності, ідеали, світогляд.

БУДОВА ЦИВІЛІЗАЦІЇ

ДУХОВНИЙ СВІТ ЛЮДЕЙ

наука, культура, освіта, мораль,
релігія

ПОЛІТИКА, НАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ

хто володіє власністю, як розподіляються
прибутки і т. д.

РІВЕНЬ РОЗВИТКУ ТЕХНІКИ І ТЕХНОЛОГІЇ

ЗНАННЯ, УМІННЯ ТА НАВИЧКИ ЛЮДЕЙ, УКЛАД СІМ'Ї

територія

певний період існування

2. ПОЯВА ПЕРШИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Найдавнішу з відомих цивілізацію світу заснував у IV тис. до н. е. народ шумерів у Месопотамії.

У III тис. до н. е. виникли **давньоєгипетська, давньоіндійська і давньокитайська цивілізації**. Давню історію має **Мінойська цивілізація** на острові Крит.

Саме в цей час люди навчилися сплавляти мідь з іншим металом (оловом або свинцем) й отримувати міцніший сплав, *перший штучний метал – бронзу*,

з якої виготовляли знаряддя праці, зброю, прикраси. Період III–II тис. до н. е. називають **бронзовим віком**. У I тис. до н. е. люди винайшли спосіб виготовлення заліза — настав **ранній залізний вік**.

ЧИТАЄМО Й РОЗУМІЄМО

Визначте за текстом ознаки цивілізації.

Важливою особливістю перших цивілізацій є те, що вони з'явилися в долинах великих річок: Тигру й Євфрату в Месопотамії (Межиріччі), Нілу в Єгипті, Інду в Індії, Хуанхе в Китаї. Творцями найдавніших цивілізацій стали землероби так званого «Родючого півмісяця» — району світу від Межиріччя до Нілу (див. карту на с. 64). У родючих долинах річок люди вирощували добрі врожаї. Це давало змогу прогодувати родину, а також розводити домашню худобу. Тому поступово чисельність населення зростала і на місці селищ землеробів постали *міста* з тисячами мешканців.

Можливість створювати запаси продуктів зумовила поділ праці. Землероби і скотарі виготовляли продукти харчування, ремісники — предмети побуту, прикраси тощо, торговці — перевозили й продавали товари. Продукти землеробства й скотарства обмінювали на ремісничі вироби та інші продукти й ресурси, які іноді привозили за сотні, а то й тисячі кілометрів.

Для деяких народів торгівля була головним заняттям. Наприклад, давні фінікійці, які жили на узбережжі

Середземного моря, перетворили свої міста Тир, Бібл, Сидон та інші на великі торговельні центри. Продаючи вина, оливкову олію, пурпурні тканини, скляний посуд, фінікійці прославилися як успішні торговці й найкращі мореплавці тогочасного світу. Їм навіть вдалося на своїх кораблях обітнути Африку вздовж західного берега! Щоправда, займаючись торгівлею, фінікійці іноді вдавалися й до морського піратства.

Вожді племен накопичували багатства і підпорядковували собі інших членів громад. Так **формувався соціальна нерівність**, за якої різні групи суспільства мали різні права та можливості.

Часто влада правителя вважалася священною (такою, що була дана богами). Тому в деяких спільнотах правителів вважали напівбогами або богами. Якщо для поклоніння богам будували храми, то для правителів — палаци та гробниці. Їх пишно оздоблювали статуями богів, мозаїками, настінними розписами тощо. Дослідження цих пам'яток архітектури відіграє важливу роль у вивченні давніх цивілізацій.

Зростання чисельності громад, потреба регулювати відносини між людьми та керувати господарством зумовили **формування особливої групи людей — чиновників**, які допомагали правителю управляти державою. Управління здійснювалося на основі визнаних правил, які згодом назвали законами. Спочатку вони існували в усній формі, але від часів царя Хаммурапі

(правитель Вавилона в 1792–1750 рр. до н. е.) закони почали записувати.

Винайдення писемності близько 5 тис. років тому було надзвичайно важливим відкриттям людства. Спочатку знаки письма використовували для обліку виробленої продукції, податків і платні. Згодом люди почали записувати священні тексти, закони, міфи, діяння правителів (саме ці розповіді започаткували історичні описи). Писарі відігравали важливу роль, оскільки фіксували в писемних пам'ятках сторінки життя давніх держав. Дослідження цих записів полегшує історикам вивчення історії стародавнього світу.

Отже, суспільні зміни, що відбулися в певних районах світу протягом IV–III тис. до н. е., засвідчили перехід людства на значно вищий, порівняно з первісною добою, рівень розвитку. Саме тому цей час і називають часом появи перших цивілізацій.

ДІЄМО: ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. За допомогою додаткових джерел інформації упорядкуйте малюнкове лото «**Найдавніші цивілізації**» (зчитайте QR-код на с. 106): поєднайте назви найдавніших цивілізацій, пов'язані з ними географічні об'єкти та малюнки з підписами-підказками.

2. Уявіть, що вас запросили до авторського колективу, який працює над створенням ілюстрованого довідника з історії стародавнього світу.

Лото
«Найдавніші
цивілізації»

Об'єднайтеся в дослідницькі групи та за допомогою додаткових джерел інформації виконайте завдання:

а) розподіліть між собою пам'ятки, подані в лото;

б) стисло опишіть кожну пам'ятку: назва, час і місце створення, стан збереження до нашого часу.

<https://cutt.ly/TwjGX002>

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Цивілізаційні центри Стародавнього Сходу в часі та просторі**». Дайте відповіді на запитання.

1. Що таке цивілізація та які її ознаки?

Прекрасно

2. Коли і де виникли перші цивілізації?

Добре

3. Які зміни в житті суспільства свідчили про появу цивілізацій?

**Треба
попрацювати**

4. Який вид історичних джерел з'явився в розпорядженні вчених завдяки першим цивілізаціям?

**Нічого
не зрозуміло**

II. Обговоріть у групі

Осередки стародавніх культур розвивалися й на інших теренах. На частині території України, Румунії та Молдови своїми величезними поселеннями вирізнялася *трипільська культура* (існувала приблизно з 5400 до 2750 р. до н. е.).

В Африці, на території сучасного Єгипту та Судану, з III тисячоліття до н. е. існувала *нубійська культура*. У Південній Америці приблизно тоді ж на території сучасної Перу виникла *культура Норте-Чико*. У Центральній Америці в II тисячолітті до н. е. зародилася *ольмецька культура*, що була попередницею культури майя.

Часто ці культури також називають цивілізаціями. **Дізнайтеся з додаткових джерел інформацію про особливості цих культур і визначте, чи можна їх вважати цивілізаціями.**

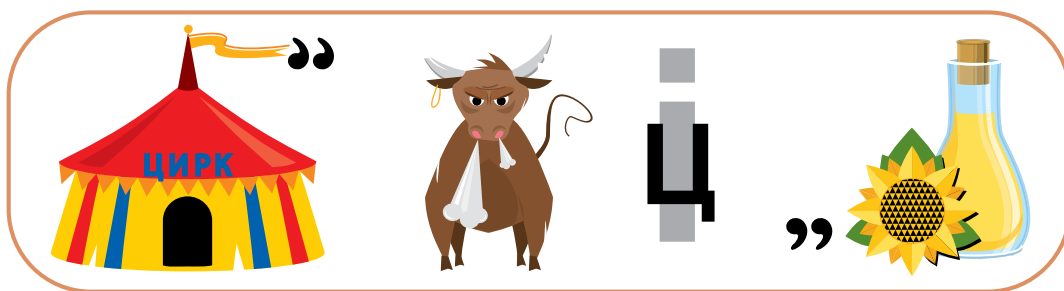
III. Мислю творчо

Мандрівка з гугл-картою

Здійсніть мандрівку гугл-картою: знайдіть на карті розташування річок, у долинах яких формувалися перші цивілізації, прокладіть маршрут подорожі та визначте приблизну відстань між осередками цивілізацій по лінії розташування «Єгипет — Месопотамія — Індія — Китай».

§ 17. ЦИВІЛІЗАЦІЇ РІЧКОВИХ ДОЛИН

Розгадайте ребус і назвіть ознаки закодованого в ньому явища.

1. ДЕ ВИНИКЛИ НАЙДАВНІШІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

«Єгипет — дарунок Нілу», — писав давньогрецький історик Геродот. Поетичну метафору про значення вод Нілу в зародженні давньоєгипетської цивілізації можна застосувати й до інших перших цивілізацій, що виникли в долинах річок Тигр і Євфрат у Месопотамії, Інд в Індії, Хуанхе в Китаї.

ЧИТАЄМО Й РОЗУМІЄМО

Прочитайте текст «**Природа річкових долин**» і визначте:

а) слова та фрагменти, у яких ідеться про природні умови, що були сприятливими для життя й господарювання людини в районах виникнення перших цивілізацій;

б) явища, які були небезпечними або ускладнювали життя людей.

ПРИРОДА РІЧКОВИХ ДОЛИН

Великі річки не одразу були привітними до людини. Для того щоб побудувати успішні держави, давнім хліборобам довелося спочатку зрозуміти й навчитися використовувати природу своїх країн собі на користь.

Ніл (з єгипетської «Хапі», або «річка») немовби затиснутий зі сходу та заходу горами й піщаними пустелями. У Єгипті переважав спекотний і сухий клімат, дощі випадали дуже рідко. Від спеки ґрунт покривався тріщинами, ставав твердим, наче камінь. Протягом 50 днів у країні лютував гарячий вітер хамсин, що здіймав хмари пилу та піску. Лише коли наставала пора розливу річок, Ніл виходив з берегів, зрошував навколишню долину — і єгипетська земля оживала.

Річки **Тигр і Євфрат** у Месопотамії (Межиріччі) щороку розливалися, несучи життєдайну вологу і родючий мул у долину. Водночас розливи річок завдавали людям проблем. Євфрат у нижній течії, неподалік від впадіння в море, розділявся на численні притоки-рукави. Береги річки були низькі, тому вона частенько змінювала русло на шляху до моря. Старі ж русла перетворювалися на непридатні для життя людини болота. До того ж дошкуляли хмари мошкари, яка любила цю місцину. Глинисті пагорби, спека, болота, мошкара, відсутність корисних для господарювання матеріалів (дерево, камінь) довгий час змушували людей триматися якнайдалі від нижньої течії Євфрату.

Давні хлібороби Китаю селилися на берегах річки **Хуанхэ**. Проте ця річка також норовиста. Під час розливів рівень води в ній піднімався на 5–20 м, загрожуючи повенями хліборобам, які прагнули використати родючий мул для землеробства. Близькість річки була настільки небезпечною, що в давньокитайських писемнах слово «нещастя» записували знаком, який зображував водну стихію. А річку Хуанхе прозвали «Горем Китаю».

Клімат Індії спекотний і вологий. Найвищий на Землі Гімалайський гірський хребет захищає Південну Індію від потоків холодного повітря з півночі. На північному заході цього регіону розкинулась долина найбільшої річки **Інд** та її притоки. Родючі рівнини чергуються з напівпустелями.

На північному сході Індії розташований басейн річки **Ганг**. Тут, в умовах підвищеної вологості, росли буйні тропічні джунглі — непрохідні зарості дерев і чагарників. Під час сезону дощів у долині Гангу часто бували повені, а дельта річки перетворювалася на болотисту місцевість.

2. ЯК ДАВНІ НАРОДИ СТВОРИЛИ В РІЧКОВИХ ДОЛИНАХ УСПІШНІ КРАЇНИ

Попри те, що найперші цивілізації розташовувалися далеко одна від одної, у їхньому розвитку спостерігалося чимало схожих рис.

1. Прочитайте навчальний текст і дізнайтеся, як давні народи змогли організувати господарства в долинах великих річок: використовувати воду розливів, запобігати повеням, зрошувати посушливі ділянки землі.

2. Знайдіть у тексті слова, які позначають винаходи для організації іригаційного землеробства.

3. Висловіть припущення, як потреба організації землеробських робіт у річкових долинах впливала на розвиток ремесел і відносини між членами громад.

Налагодження господарювання у річкових долинах Єгипту, Месопотамії, Індії та Китаю потребувало великих зусиль. Під час розливів деякі ділянки землі заливало водою — і рослини гнили. Натомість на деякі ділянки вода майже не доходила — і там рослини засихали. Тому люди здогадалися, що потоки води потрібно регулювати. Вони почали будувати загороджувальні *дамби* — насипи у вигляді валів із глини й очерету. Землі, до яких не доходила вода, зрошували за допомогою каналів. Щоб звільнити землю під посіви, єгиптянам доводилося осушувати болота, вирубувати чагарники. Такий спосіб ведення землеробства вчені називають **іригаційним (зрошувальним) землеробством**.

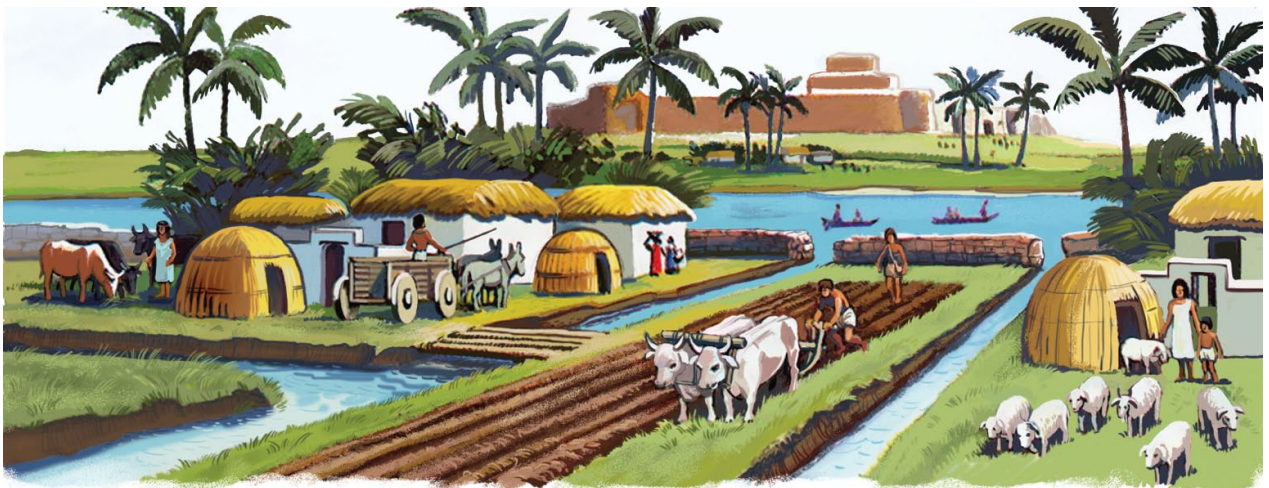
Завдяки наполегливій праці вдавалося домогтися великих і стабільних врожаїв. Життя людей ставало заможнішим, збільшувалася народжуваність. Посе-

лення землеробів приваблювали мешканців інших місцин. Сусідами землеробів ставали ремісники. Поступово землеробські поселення почали перетворюватися на великі **міста**, які й стали осередками перших цивілізацій Стародавнього Сходу.

ДІЄМО: ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

На основі малюнка-реконструкції складіть розповідь про життя в землеробському поселенні давнього народу шумерів у Межиріччі.

Селище давніх шумерів

Води для зрошування полів в умовах спекотного клімату потрібно було багато. Наприклад, єгиптянам, щоби зросити гектар землі, доводилося витратити три тисячі відер води на день. Воду з криниці або каналу єгипетські землероби діставали за допомогою *шадуфа* — механізму для підняття води із колодязя, річки, каналу тощо.

ПОМІРКУЙМО!

Шадуф
(давньоєгипетський
настінний малюнок)

Криниця-журавель
в Україні
(з фотоархіву ХХ ст.)

- 1.** Поміркуйте, чому механізм колодязів-журавлів у різних народів схожий.
 - 2.** Які знання застосували люди для створення таких колодязів?
 - 3.** Для чого ще давні люди могли використовувати підйомник-журавель?
-

ВАРТО ЗАПАМ'ЯТАТИ!

Іригаційне землеробство — землеробство, засноване на регулюванні зволоженості ґрунтів шляхом зрошення або осушення полів за допомогою різних засобів.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Цивілізації річкових долин**». Дайте відповіді на запитання.

1. Чому цивілізації давніх Єгипту, Месопотамії, Індії та Китаю називають річковими?

Прекрасно

2. Які завдання вирішували народи давніх цивілізацій для налагодження успішного землеробства в долинах річок?

Добре

3. Як господарювання впливало на знання населення давніх країн про навколишній світ?

Треба попрацювати

4. Чи могли мешканці річкових долин налагодити ефективно господарювання поодинці?

Нічого не зрозуміло

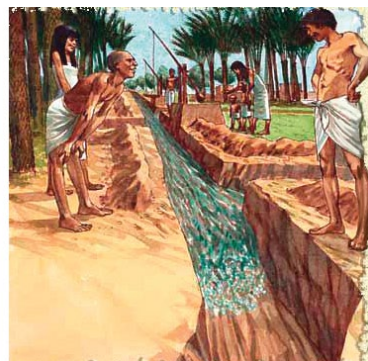
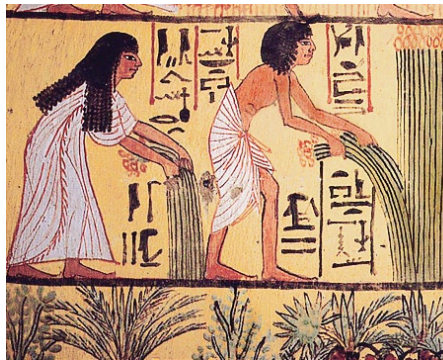
II. Обговоріть у групі

Уважно розгляньте ілюстрації та виконайте завдання:

а) розташуйте ілюстрації про землеробство в Давньому Єгипті в логічній послідовності виконання робіт, необхідних для отримання урожаю;

б) визначте, чи всі з поданих ілюстрацій є історичними джерелами, свій вибір обґрунтуйте;

в) яку інформацію про минуле «повідомляють» ілюстрації, які можна визначити як історичні джерела?

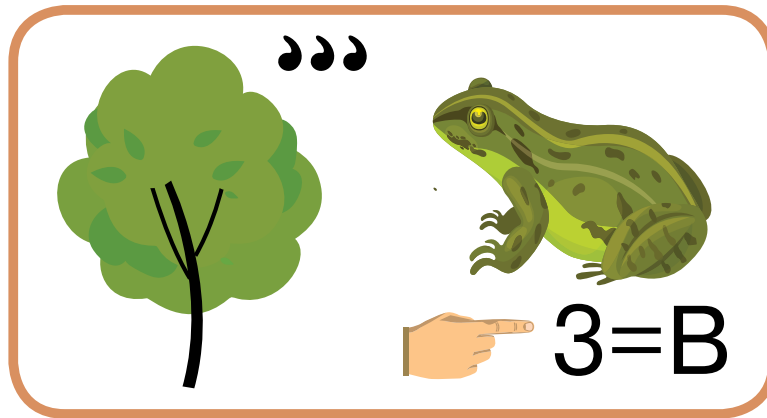

III. Мислю творчо

На основі знань про господарство перших цивілізацій складіть перелік знань про доквілля, якими скористалися люди для розвитку іригаційного землеробства.

§ 18–19. ДЕРЖАВИ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ НА ЛІНІЇ ЧАСУ

Відгадайте ребус і дізнайтеся, назву якої форми організації суспільства закодовано. Пригадайте ознаки цієї форми та розтлумачте значення кожної з цих ознак у житті суспільства.

1. ДАВНІЙ ЄГИПЕТ

Утворення найдавніших держав було зумовлене потребою об'єднання зусиль людей для вирішення складних завдань: потреби будівництва складних зрошувальних систем, захисту від заздрісних сусідів. Перші держави створювалися на основі племен і склалися з укріпленого міста, де перебували правителі, ремісники, торговці, та сільської округи. Таку державу історики називають **місто-державою**. У разі нападу сусідів селяни такої держави втікали до захищеного мурами міста. Згодом міста-держави добровільно або примусово об'єднувалися в більші державні утворення.

Творчий проєкт «Найдавніші держави на лінії часу»

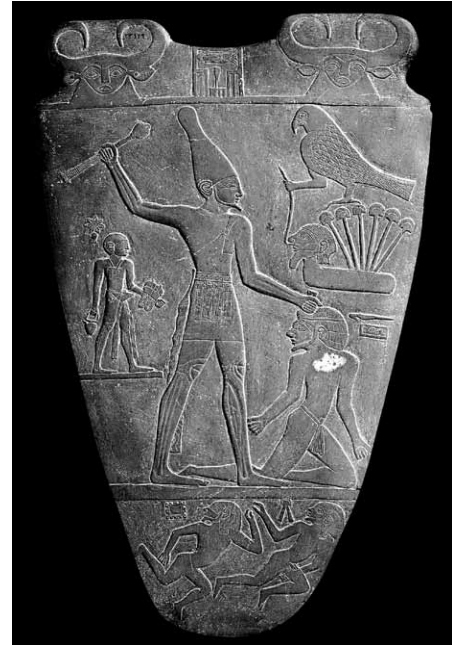
Дізнайтеся з тексту, коли на Стародавньому Сході існували найдавніші держави, та виконайте завдання:

а) визначте за текстом час існування та назви найдавніших держав стародавнього світу;

б) намалюйте лінію часу та позначте на ній час існування згаданих у тексті давніх держав (*оскільки періоди існування деяких із держав збігаються, оберіть для кожної з них свій колір позначення*).

У IV тис. до н. е. в Єгипті виникло близько 40 держав. Після тривалої боротьби близько **3100 р. до н. е.** цар Менес створив у Єгипті єдину державу зі столицею в місті Мемфіс. До речі, Мемфіс вважали обителлю бога Птаха, грецькою мовою — Айгюптос. Від цього слова й походить назва країни — **Єгипет**.

Давньоєгипетське царство існувало до 30 р. до н. е. За цей час давні єгиптяни залишили нам на

Палета фараона Нармера — рельєф на кам'яному щиті, присвячений утворенню єдиної держави в Єгипті, IV тис. до н. е.

згадку вишукані храми, гігантські піраміди і таємничого Великого Сфінкса. Правителів Єгипту називали **фараонами** («великий будинок»).

Єгипетські фараони прагнули збагатити свою державу, не лише розвиваючи господарство, а й здійснюючи завойовницькі походи в інші країни. Відомим фараоном-завойовником був **Тутмос III**. Йому вдалося створити могутню державу, якій підкорилися Лівія, Ассирія, Вавилонія, Хеттське царство й острів Крит. Найвищої могутності Єгипетська держава досягла за фараона **Рамзеса II Великого**, який залишив своїм нащадкам найдавніший з відомих в історії мирний договір із царем хеттів.

2. МЕСОПОТАМІЯ: ШУМЕР ТА АККАД

На відміну від Єгипту, *шумери* — стародавні мешканці Месопотамії — спочатку не створили єдиної централізованої держави. У **IV тис. до н. е.** на півдні Межиріччя (або Дворіччя), в Шумері, існувала велика кількість міст-держав. Кожне з них було невеликим за територією, складалося з одного великого міста із прилеглою сільськогосподарською округою. Між містами-державами йшла запекла боротьба за панування у Дворіччі. Деякий час центром було місто **Урук**.

У середині III тис. до н. е. улюблений герой місцевих міфів **Гільгамеш** об'єднав під своєю владою міста Адаб, Ніппур, Лагаш, Умму. Згодом провідну роль у Південному Дворіччі захопило місто **Ур** — одне з найдавніших

і найбагатших у країні. Правителі Ура мали титул «лугаль Всесвіту» (тобто «правитель світу»).

Протягом 2296–2105 рр. до н. е. всі землі Двोरіччя були об'єднані в єдиному **Аккадському царстві**, заснованому царем Саргоном. Після розпаду цієї держави суперечки міст Межиріччя за лідерство відновилися.

3. МЕСОПОТАМІЯ: ВАВИЛОН, АССИРІЯ. ПЕРСЬКА ДЕРЖАВА

Одним із найвпливовіших міст Месопотамії був Вавилон (від слів «баб-ілі» — *брама Бога*). Розквіт **Вавилону** припав на період правління царя **Хаммурапі Великого** (1792–1750 рр. до н. е.). Війнами і дипломатією він підкорив місто Урук, держави Марі, Ассирію та інші землі. Хаммурапі увійшов в історію як правитель, за якого вперше в історії були записані правові норми — **закони**. Вони були висічені на камені й тому збереглися до наших днів. Проте невдовзі після смерті Хаммурапі його царство занепало.

Гільгамеш із левом
(рельєф з палацу
ассирійського царя
Саргона II
в Дур-Шаррукіні,
VII ст. до н. е.)

З кінця X ст. до н. е. в Північному Межиріччі запанували войовничі асирійці. **Ассирійська держава** простягалася на величезні території від Перської затоки до Середземного моря. Її столицю Ніневію називали «лігвом левів».

Брама Іштар (вигляд в експозиції Пергамон-музею в м. Берлін, Німеччина)

У VII ст. до н. е. Ассирія почала слабнути, натомість свою могутність поступово відновив Вавилон, який став столицею **Нововавилонського (Халдейського) царства**, що існувало протягом 626–539 рр. до н. е. Йому підкорилися Сирія, Фінікія, Палестина, Аравія. За царя **Навуходносора II** (605–562 рр. до н. е.) Вавилон став найбільшим містом Стародавнього Сходу з населенням 200 тис. осіб. Багатства, які надходили в державну

скарбницю з підкорених земель, дали змогу Навуходоносору II прикрасити Вавилон величними спорудами. За легендами, для улюбленої дружини царя Амітіс було збудоване одне із семи чудес світу — висячі сади Семіраміді.

Тим часом на схід від Дворіччя у 550 р. до н. е. цар **Кір II** започаткував **Перську державу**. Перські царі здійснювали численні завойовницькі походи, завдяки яким їм вдалося створити могутню Перську імперію. У 539 р. до н. е. перси захопили і Вавилон, яким правив легковажний цар Бел-шарр-уцур.

Значного піднесення Перської держави домогся **Дарій I**. Для зміцнення держави він провів важливі реформи. Щоправда згодом і Перська імперія ослабла та у 331 р. до н. е. була завойована Александром Македонським.

ДІЄМО: ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Проведіть екскурсію Вавилоном Навуходоносора II.

Вавилон Навуходоносора II
(3-Д відеореконструкція,
тривалість 02 хв 45 с)
<https://cutt.ly/fwrgB4g1>

4. ІЗРАЇЛЬ І ЮДЕЯ

У стародавні часи розпочалася історія єврейського народу. Слово «євреї» означає, певно, «люди з іншого

боку» ріки Євфрат. За Біблією, перший з євреїв Авраам прийшов до Ханаану (Палестини) з Месопотамії. Історики вважають, що розселення євреїв у Ханаані відбулося 4 тисячі років тому. У **1030 р. до н. е.** легендарний цар Саул заснував тут державу **Ізраїль**.

Улюбленим героєм єврейського народу є **Давид**, який прославився ще за царя Саула перемогою над велетнем Голіафом. Давид правив Ізраїлем протягом близько 1004–965 рр. до н. е. Він розширив кордони держави та зробив столицею держави м. Єрусалим.

Син Давида — цар **Соломон** (близько 965–928 рр. до н. е.) — прославлений у Біблії як мудрий суддя. Та невдовзі після смерті царя Соломона держава розпалася на дві частини: Ізраїль (на півночі) та Юдею (на півдні). Згодом їх захопила Ассирія, а у 586 р. до н. е. Єрусалим загарбав вавилонський цар Навуходоносор II. Він захопив Єрусалим, зруйнував Храм Соломона, а тисячі євреїв примусово вигнали до Месопотамії. І лише після захоплення Вавилону персами цар Кір II дозволив юдеям повернутися з «вавилонського полону».

Тисячі євреїв з'їхалися до Єрусалиму і побудували Другий Храм Соломона. Проте частина євреїв, розсіяна по країнах Сходу, на батьківщину не повернулася.

5. СТАРОДАВНІ ДЕРЖАВИ ІНДІЇ Й КИТАЮ

На іншому кінці Стародавнього Сходу — Індії — у III тис. до н. е. зародилася **Індська (або Гараппська) цивілізація**, розквіт якої припадав на **2300–1700 рр.**

до н. е. Найбільші міста розташовувалися на місці сучасних поселень **Гараппа й Мохенджо-Даро** («пагорб мертвих»).

У III тис. до н. е. в Індію проникли племена аріїв, які змішалися з місцевим населенням. Поступово серед жителів долини Гангу з'явилася майнова нерівність, а вожді-раджі ставали царями, передаючи свою владу в спадок. Один із царів, **Чандрагупта Маур'я**, у 322 р. до н. е. заснував наймогутнішу державу стародавньої Індії — **імперію Маур'їв**. А його онук **Ашока** у III ст. до н. е. зміг об'єднати в одній державі майже всю Індію.

Засновниками державності в **Китаї** вважаються легендарні правителі (їх історичність не доведена) Юй і Хуан-ді. Юй нібито підкорив річки, збудувавши іригаційні канали та дамби для запобігання повеням. А Хуан-ді (Жовтий імператор) вважався пращуром усіх китайців, захисником Китаю.

Найдавніша держава в Китаї, ймовірно, існувала з 1600 до 1046 р. до н. е. До цього періоду належать знахідки першої китайської писемності — написи на панцирах черепах і гадальних кістках тварин.

У III ст. до н. е. володар царства Цінь Ін Чжен зміг об'єднати під своєю владою всю країну — була проголошена імперія Цінь (221–207 рр. до н. е.), а Ін Чжен став «першим імператором династії Цінь» — **Цінь Ши Хуан-ді**. Для впорядкування держави він провів ряд реформ. Але жорстокість і деспотизм імператора викликали гостре невдоволення підданих.

Великий китайський мур
(початок будівництва — VII ст. до н. е.)

Унаслідок повстання під проводом Лю Бана династію Цінь було повалено. Натомість постала **династія Хань**, яка правила Китаєм з **206 р. до н. е. до 220 р. н. е.** Цей період китайці вважають найважливішим у своїй історії — саме тоді сформувався китайський етнос.

ВАРТО ЗАПАМ'ЯТАТИ!

Імпєрія — історична форма держави на чолі з монархом, утворена шляхом підкорення одних народів іншими.

Уважно розгляньте історичну карту на с. 126 та виконайте завдання:

а) покажіть на карті осередки цивілізацій в Африці, Азії, на Близькому Сході;

б) зіставте цю карту з повною картою світу та визначте, які з цивілізацій розташовувалися географічно найближче до нинішньої території України.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Держави Стародавнього Сходу на лінії часу**». Дайте відповіді на запитання.

1. Коли і де виникли перші держави Стародавнього Сходу?

Прекрасно

2. Хто відігравав головну роль в утворенні стародавніх держав?

Добре

3. Якою є хронологічна послідовність виникнення давніх держав?

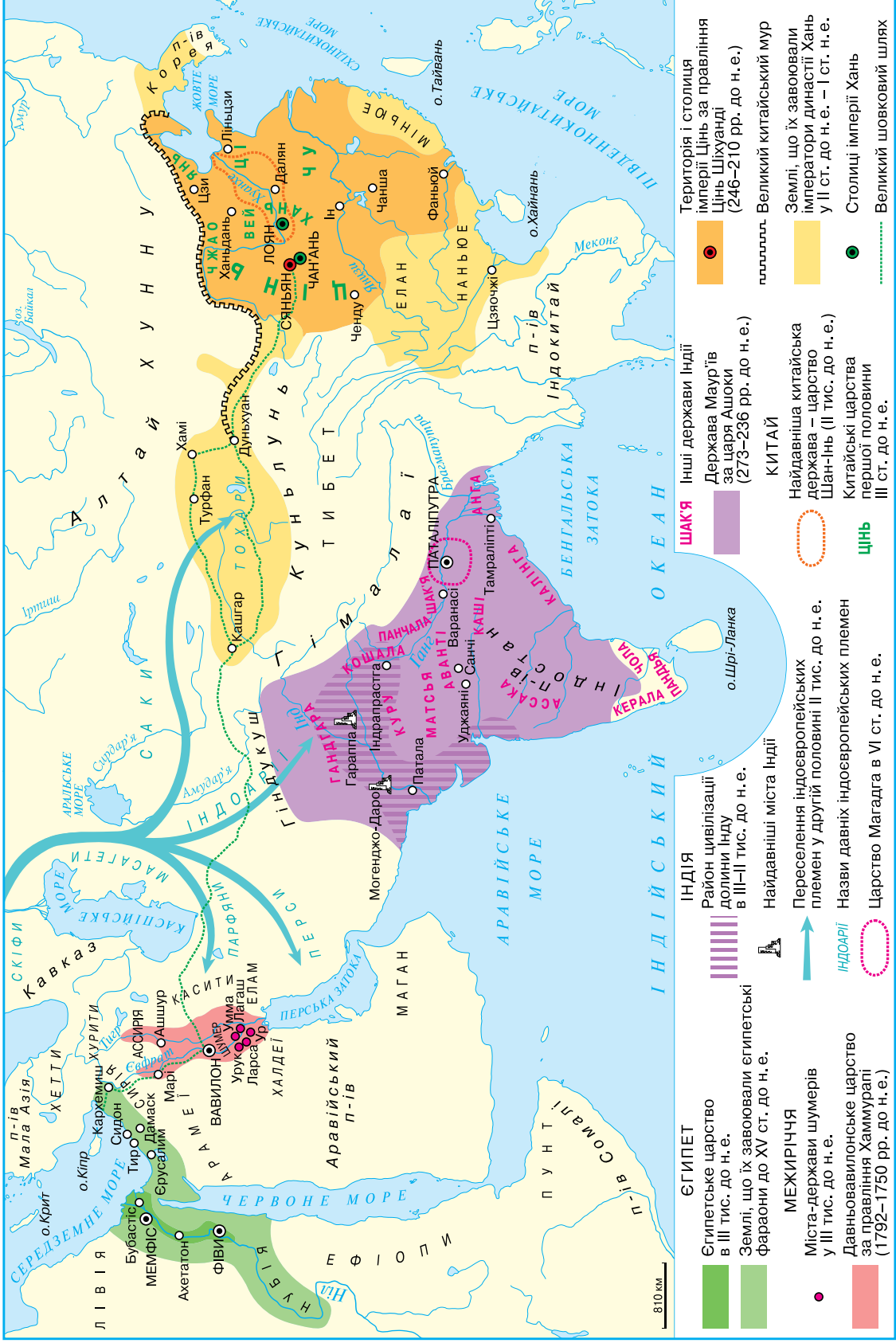
Треба попрацювати

4. Хто очолював найдавніші держави стародавнього світу?

Нічого не зрозуміло

ДАВНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ РІЧКОВИХ ДОЛИН

2. Утворіть логічні пари між іменами та характеристиками давніх правителів.

1 Хаммурапі	А Засновник династії Маур'їв в Індії
2 Соломон	Б Цар Ізраїльсько-Юдейського царства, що уславився мудрістю
3 Тутмос III	В Вавилонський цар-законодавець
4 Чандрагупта	Г Єгипетський фараон-завойовник

II. Обговоріть у групі

Висловте судження про рівень розвитку технологій у давніх державах. Які знання знадобилися для створення таких пам'яток?

III. Мислю творчо

Розробіть оформлення обкладинки історичного часопису, присвяченого одній із держав Стародавнього Сходу. У дизайні використайте зображення видатних правителів та історичного джерела, що датується часом існування держави.

ВЛАДА І СУСПІЛЬСТВО

§ 20. В ДЕРЖАВАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Опрацюйте параграф і розтлумачте поняття: «держав», «імперія», «династія», «монархія».

1. ОРГАНІЗАЦІЯ ДЕРЖАВИ НА СТАРОДАВНЬОМУ СХОДІ

ЧИТАЄМО Й РОЗУМІЄМО

1. Прочитайте навчальний текст, визначте ознаки влади правителя в державах Стародавнього Сходу.

2. Поміркуйте, чому державам Стародавнього Сходу притаманне саме одноосібне монархічне правління.

Стародавні держави зазвичай виникали там, де люди мусили вирішувати складні завдання для організації свого життя. Побудова іригаційних споруд і налагодження господарства потребували централізованого управління, тому в найдавніших державах влада правителів була надзвичайно сильною.

Сильний володар мав уособлювати міць держави. Тому часто він мав і релігійну владу: здійснював найголовніші релігійні обряди, вважався напівбогом чи навіть богом.

У кожній з давніх держав титули правителів мали різні назви: у Єгипті — **фараон**, у Китаї — **ван**, у містах-

державках Шумеру (Месопотамія) — **енсі** або **лугаль**. Але об'єднувало їх те, що в більшості держав панували **монархії** — влада передавалася в спадок у межах правлячих родин (династій) по чоловічій лінії. Винятком були шумерські міста-держави, у яких спочатку посада енсі (правителя) була виборною, але поступово й тут влада правителів перетворилася на спадкову.

Жінок до управління державою, як правило, не допускали. Хоча бували й винятки, коли державу очолювали жінки й добре справлялися з роботою правителів. Історія зберегла для нас імена могутніх правительок Єгипту.

ПІЗНАВАЛЬНО Й ЦІКАВО

Мернейт — ім'я першої вірогідно відомої жінки-правительки в історії. Правила вона при своєму малолітньому синові близько 2900 р. до н. е. Учені дослідили її поховання в гробницях Абідосу.

Хатшепсут — одна з найвідоміших правительок Єгипту. В 1479–1458 рр. до н. е. була співправителькою при малолітньому Тутмосі III.

Статуя Хатшепсут
(Бостонський музей
образотворчих мистецтв)

Царі правили державою за допомогою *жерців, чиновників і воїнів*. Жерці здійснювали релігійні обряди. Чиновники організовували державні роботи, збирали податки, здійснювали суд. Воїни обороняли державу та брали участь у воєнних походах на сусідів.

Усе населення держави поділялося на вільних і залежних людей. За вірне служіння правителі роздавали підлеглим прибуткові посади, землі та майно. Так біля монарха з'явилася *знать* — найбільш впливові та багаті родини.

Основною робочою силою в державах Сходу були селяни та ремісники.

У господарстві стародавніх цивілізацій застосовували також працю захоплених під час воєн *рабів і рабинь*. Оскільки господарство давніх держав було натуральним, то воно потребувало великої кількості рабів.

”**Раб/рабиня** — людина, що перебуває у власності інших людей і позбавлена будь-яких прав.

2. ПЕРШИЙ ЗБІРНИК ЗАКОНІВ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

У 1902 р. французька археологічна експедиція знайшла в перському м. Сузи (руїни міста нині розташовані в Ірані) чорний базальтовий стовп заввишки більш як 2 метри з клинописними написами. Дослідження текстів показало, що це **закони царя Хаммурапі** (близько **1757 р. до н. е.**). Їх вважають першими в історії

людства записаними законами, створеними приблизно в середині XVIII ст. до н. е.! На камені збереглося 1638 рядків текстів законів, що розділені на 282 параграфи. Закони Хаммурапі врегульовували діяльність суду, охорону власності, дії з купівлі-продажу та надання послуг, покарання за злочини, сімейні відносини і право спадку.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Ознайомтеся з окремими положеннями законів Хаммурапі за документом і схемою та дайте відповіді на запитання:

а) які із законів Хаммурапі ви вважаєте справедливими, а які — недосконалими або надто жорстокими?

б) чи всі члени суспільства були рівними перед законами Хаммурапі? Що в законах про це свідчить?

в) чому закони Хаммурапі захищали селян-общинників?

г) чому вчені вивчають пам'ятки давнього законодавства?

ІЗ ЗАКОНІВ ХАММУРАПІ

Коли хто вломиться до чужого дому, на місці злочину вб'ють його. Коли хто припуститься грабунку і його схоплять, він буде убитий. Коли хто виб'є око високоуродженому, виб'ють йому око. Коли хто виб'є зуби рівному собі, виб'ють йому його зуби. Коли хто виб'є зуби одному з убогих, заплатить третю частину міри срібла.

Окремі положення законів Хаммурапі

3. СУСПІЛЬСТВА СТАРОДАВНІХ ДЕРЖАВ

Суспільства держав Стародавнього Сходу були неоднорідними. Вони склалися з різних груп —

соціальних верств, що мали чітко визначені права й обов'язки, привілеї.

На вершині суспільства стояв правитель. Його оточувала знать. Щоб потрапити на важливі посади, необхідно було мати родичів, які вже довели свою вірність правителю й могли попросити його про допомогу. Усе населення держави поділялося на вільних і залежних людей. Працю селян і ремісників контролювали чиновники: наглядачі й писарі, які занотовували обсяг зібраного врожаю або кількість виготовлених виробів. Рядових громадян залучали також до державних робіт на будівництві каналів і гребель, громадських споруд, палаців і гробниць для царя та знаті.

■ Група 1

ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

На вершині єгипетського суспільства був фараон. Державні службовці (чиновники) сформували вищий клас. На сходинку нижче були жерці (священники), лікарі та чиновники. Основну частину населення становили селяни. Вироблена ними сільськогосподарська продукція у вигляді податків передавалася державі, храмові або знатній родині, яка володіла землею. Під час неврожаю саме від них селяни мали отримувати збережене зерно. Селяни мусили сплачувати податок і були зобов'язані працювати на зрошувальних або будівельних роботах. Художники та ремісники мали вищий статус, ніж селяни, але й вони були під контролем

держави, працювали при храмах і отримували зарплатню з державної скарбниці. Рабство було мало поширеним.

Група 2

СИСТЕМА РАНГІВ У КИТАЇ

Китайське суспільство було розподілено на **ранги** — групи. Історики називають різну кількість таких рангів, найчастіше — п'ять: ван, чжухоу, дафу, ші та шужень. На чолі стояв ван — правитель, що називав себе «єдиним серед людей». Нижче стояли інші ранги, які підпорядковувалися вищим. Чжухоу (знать) присягали вану на вірність, зобов'язувалися ділитися з ним військовою здобиччю та виконувати його розпорядження. Дафу стояли на чолі кланів. На відміну від чжухоу, ці представники середнього прошарку китайської знаті не мали родових маєтків і заробляли на життя військовою службою. Ші уособлювали дрібну китайську знать, були главами великих патріархальних сімей, з яких склалися клани. Шуженями в країні називали простолюдинів, рядових членів патріархальної сім'ї. У невеликій кількості були й раби, але поза системою соціальних рангів.

Група 3

ВАРНИ І КАСТИ В ІНДІЇ

З давніх часів I тис. до н. е. індійське суспільство поділяється на **варни** і **касти**. Варни — це замкнені групи різних за соціальним станом людей, належність до яких визначалася народженням.

Вищою була варна брахманів, яку становили жерці та вчені, що правили країною. До варни кшатріїв належали професійні воїни. Вільні селяни й торговці становили варну вайшіїв. Варна шудрів — неповноправне населення, до якого належали збіднілі хлібороби, змушені займатися ремеслом, найматися на різні роботи.

Крім розподілу за варнами, кожна людина належала ще й до певної касты — замкненої групи представників однієї професії. Вищими були касты жерців, учителів і воїнів, а нижчою — каста «недоторканих». «Недоторкани» займалися забоєм худоби, прибиранням тіл мертвих і нечистот та іншими «брудними» роботами.

ВАРТО ЗАПАМ'ЯТАТИ!

Соціально́на структу́ра суспі́льства — сукупність різних груп населення країни, держави.

Соціально́на ве́рства — окрема група суспі́льства, що виділяється за однорідними заняттями та майновим становищем.

Ва́рна — закрита соціально́на група в традиційному індійському суспі́льстві, належність до якої визначалася народженням. Варни розділені на велику кількість каст.

Ка́ста — замкнена група людей однієї професії, належність до якої була спадковою.

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Влада і суспільство в державах Стародавнього Сходу**». Дайте відповіді на запитання.

1. Як було організоване управління давніми державами?

Прекрасно

2. Якими були характерні риси влади правителів давніх держав Сходу?

Добре

3. Якою була соціальна структура суспільств давніх держав Сходу?

Треба попрацювати

4. Як поява писаних законів впливала на розвиток держав Стародавнього Сходу?

Нічого не зрозуміло

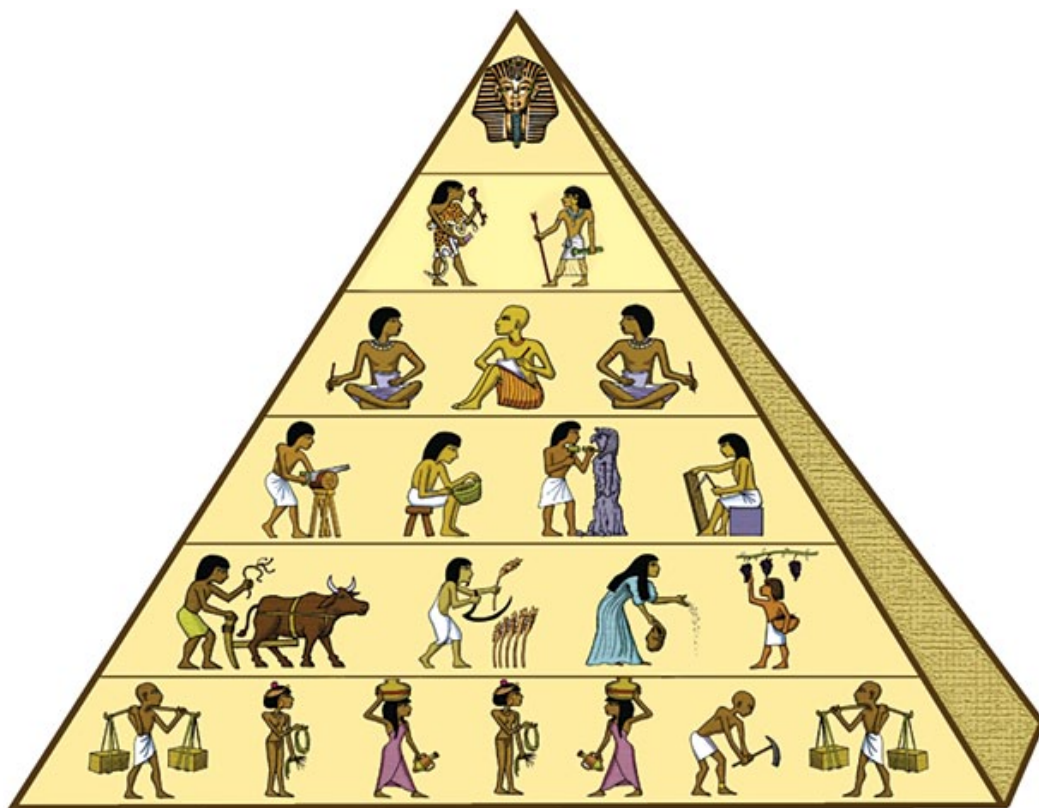
II. Обговоріть у групі

Об'єднайтеся в групи та виконайте графічний проєкт «**Соціальна піраміда давнього суспільства**»:

1) На основі матеріалу параграфу про суспільства окремих держав Стародавнього Сходу створіть схеми-

малюнки піраміди, у ланки яких упишіть назви соціальних верств залежно від їхнього становища: найвище — правителі, а нижче — усі інші.

2) Розгляньте малюнок і спробуйте впізнати заняття людей, зображених на кожному щаблі. Чи схожа укладена вами під час роботи з текстом соціальна структура суспільства Давнього Єгипту із зображеною на малюнку?

III. Мислю творчо

Знайдіть у мережі «Інтернет» інформацію про відомих жінок Стародавнього Сходу. Підготуйте повідомлення про одну з них. Розробіть проєкт першої сторінки журналу «**Видатні жінки**».

РОДИНА І ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ. СТАНОВИЩЕ ЖІНКИ В СУСПІЛЬСТВАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

§ 21.

1. Поміркуйте, чому дорослі прагнуть виховувати дітей. **2.** Представники якої статі, на вашу думку, прагнули відігравати головну роль у давніх суспільствах? Які відомі вам факти з історії Стародавнього Сходу про це свідчать?

1. ШЛЮБ І ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У СУСПІЛЬСТВАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

ЧИТАЄМО Й РОЗУМІЄМО

Прочитайте навчальний текст і виконайте завдання:

а) зіставте підходи до створення сім'ї в суспільствах Стародавнього Сходу;

б) порівняйте становище жінки в сім'ї в різних країнах;

в) визначте, на кого покладалася головна відповідальність за виховання дітей;

г) визначте виховні ідеали стародавніх суспільств.

Давні народи особливо відповідально ставилися до укладення шлюбу і народження дітей. Створюючи сім'ю, люди забезпечували продовження роду через своїх дітей, належне піклування про батьків і догляд за могилами предків.

Шлюбний вік був доволі раннім. Ще в дитинстві батьки могли обрати нареченого/наречену своїй дитині. У Давньому Єгипті часто одружувалися з любові, а от у Давньому Китаї виявляти почуття вважалося непристойним, батьки часто одружували дітей без взаємного кохання. Ще в ті далекі часи єгиптяни, а також жителі Межиріччя, під час одруження укладали шлюбний договір; існували закони, що регулювали права й обов'язки подружжя.

Сім'я в усіх суспільствах Стародавнього Сходу була патріархальною — головою був чоловік. Найбільше прав серед жінок Стародавнього Сходу мали єгиптянки. Вони мали право на приватну власність, спадок, розлучення із чоловіком. Відомі давньоєгипетські повчання, у яких чоловіків закликають шанобливо ставитися до жінки. Схожими були й права жінок у державах Месопотамії.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

ІЗ ЗАПИСІВ МУДРЕЦЯ ПТАХХОТЕПА (XXV–XXIV ст. до н. е.)

Люби свою дружину, бережи її. Разом з нею... турбуйся про свій дім, годуй її як слід, накривай їй спину і обіймай її... Принеси щастя її серцю протягом усього життя. Остерігайся бути жорстоким з нею, бо жорстокість — це руйнування сім'ї...

У Китаї та Індії становище жінок було іншим. В Індії жінки, хоч і мали майнові права, але постійно перебували під опікою, контролем старших чоловіків родини. У Китаї жінки повинні були слухатися батьків, чоловіків і старших братів. Також китаянки не мали права на спадщину після смерті чоловіка.

Незаперечним авторитетом завжди був батько або старші чоловіки в родині. Саме на батька покладалася головна відповідальність за виховання дітей. У Єгипті казали: *«Кого не навчав батько, той є неук, уподібнений до кам'яного ідола»*. Подібних традицій дотримувалися і в Межиріччі. На одній із глиняних табличок є повчання батька дітям наслідувати приклад мудрих людей.

Батько також мав подбати, щоб сини успадкували його професію. Про це свідчать давньоєгипетські документи, у яких є свідчення про заняття представників однієї родини будівельною справою протягом 25 поколінь.

Особливу турботу про дітей в Давньому Єгипті учені пов'язують з тим, що за віруваннями єгиптян саме діти відкривали батькам нове життя, здійснюючи поховальний обряд.

У давньоіндійських родинах виховували у дітей такі якості, що дозволили б їм неухильно дотримуватися життєвих правил своєї варни. У брахманів (жерців) головними якостями вважалася праведність, у кшатріїв (воїнів) — мужність і сміливість, у вайшіїв — працелюбність, у шудрів — покірність.

У китайських родин виховну роль відігравали також численні табу (заборони). Вважалось, що в кожному домі був свій домовий дух, який стежив за поведінкою, працею та вихованістю членів родини, особливо дівчаток і жінок. З виховною метою будинки прикрашали картинками з повчальними сценками із життя та казок.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

У цілому виховні ідеали народів Стародавнього Сходу були схожими. Дізнайтеся із уривка давньоіндійського епосу «Махабхарата» про бачення правильного виховання на прикладі принца Рами. Визначте, чи можна вважати давньоіндійські виховні ідеали прийнятними для сучасності.

ПОЕМА «МАХАБХАРАТА» ПРО ЦАРЕВИЧА РАМУ

Ніхто не міг зрівнятися з царевичем в силі й відвазі. Усіх переважив Рама вченістю, і вихованням, і мудрістю. Сповнений чеснот, він ніколи не хизувався і не вишукував недоліків у інших. Чистий душею, він був привітний і лагідний у спілкуванні, незлостивий і прямодушний, шанобливий до старших. Він постійно удосконалював військово мистецтво, вів корисні бесіди з мудрецами й освіченими людьми. Він знав веди і веданги [давньоіндійські священні тексти], закони й звичаї, був красномовний і розсудливий і ніколи не відступав від обов'язку.

2. ЯК НАВЧАЛИ ДІТЕЙ

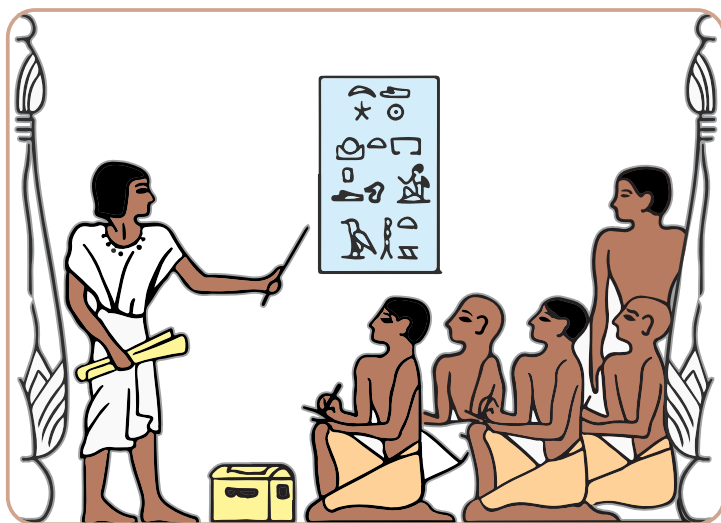
ЧИТАЄМО Й РОЗУМІЄМО

Дізнайтеся за навчальним текстом і визначте:

а) чим була викликана поява шкіл у стародавніх суспільствах?

б) що впливало на вибір предметів для вивчення в школах?

Суспільства давніх цивілізацій значну увагу приділяли освіті. Дітей навчали й раніше, але саме на Стародавньому Сході це провадили систематично в спеціально відведених місцях: по-нашому — у школах. Це було зумовлено тим, що для управління державою потрібна була велика кількість чиновників, будівельників, лікарів та інших груп освічених людей. Щоправда, навчатися могли не всі діти, а переважно хлопчики заможних верств суспільства. Хоча зрідка освіту здобували й дівчата.

Школа
в Давньому Єгипті
(сучасна
реконструкція)

Учні вивчали різні науки, але перевагу надавали потрібним для професійної діяльності. У школах для майбутніх чиновників опановували граматику, математику. Майбутні жерці (священнослужителі) вивчали також астрономію, священні тексти, медицину. У військових школах були заняття з військової справи. У всіх видах шкіл учнів навчали гарних манер, гімнастичних вправ, іноді викладали поезію та музику.

Попри різний набір шкільних предметів, схожим в освіті давніх цивілізацій було те, що дітей намагалися виховати слухняними. Від учнів вимагали запам'ятовувати вивчене й чітко слідувати йому.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

ЯК НАВЧАЛИ ДІТЕЙ У ДАВНЬОМУ ЄГИПТІ

«Набридло мені повторювати тобі наставляння. Завдам я тобі ста ударів...» — говорив учитель несумлінному учневі в Давньому Єгипті. Пиши рукою своєю, читай вустами своїми, радься з тими, хто знає більше, ніж ти. Вправляйся в цій справі й зрозумієш її користь [в старості].

Щасливий писар умілий у справі своїй, владика (навчання). Будь наполегливий у роботі щодня, і ти опануєш свою справу. Не проводи жодного дня в неробстві, інакше будуть бити тебе. Вуха юнака на спині його, і він почує, коли б'ють його. Будь наполегливий в одержанні порад! Не лінуйся! Пиши! Не піддавайся

пересиченню письмом, віддай ти серце і слухай слова!
Знайдеш ти їх корисними!

П. Монте. Єгипет Рамзесів

1. Поясніть вислів: «*Вуха юнака на спині його*».
2. Які можливості відкривало оволодіння грамотністю в Давньому Єгипті?
3. Які поради давньоєгипетським учням ви вважаєте слухними й нині?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Родина і виховання дітей. Становище жінки в суспільствах Стародавнього Сходу**». Дайте відповіді на запитання.

1. Якими були відносини між членами сім'ї в суспільствах Стародавнього Сходу?		Прекрасно
2. Яким було становище жінки в суспільствах Стародавнього Сходу?		Добре
3. Чого навчали дітей в давніх школах?		Треба попрацювати
4. Яким був виховний ідеал у суспільствах Стародавнього Сходу?		Нічого не зрозуміло

II. Обговоріть у групі

Ознайомтеся з повчальними висловлюваннями, що дійшли до нас зі Стародавнього Сходу. Як ви розумієте їхній зміст? Чи можуть вони бути корисними для сучасних дітей? Свою думку обґрунтуйте.

- Наслідуй батьків своїх, предків своїх.
- Краще сподіватися на любов людей, ніж на золото в скрині.
- Краще їсти сухий хліб і радіти душею, ніж бути багатим й пізнати печаль.
- Вчитися не думаючи — даремно втрачати час.

III. Мислю творчо

Розгадайте ребус та пригадайте, що вам відомо про закодоване у ньому явище.

МІФОЛОГІЯ ТА РЕЛІГІЙНІ § 22. ВІРУВАННЯ НАРОДІВ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Розгадайте ребус і розкажіть, що ви знаєте про заковане в ньому явище.

ІСТОРИЧНЕ ПОРІВНЯННЯ

Історичне порівняння

Об'єднайтеся в групи. Зіставте релігійні вірування двох давніх народів (*на вибір*). Поясніть причини схожості й відмінностей.

ВІДМІННЕ

СПІЛЬНЕ

ВІДМІННЕ

1. ПАНТЕОНИ БОГІВ ДАВНЬОГО ЄГИПТУ ТА МЕЖИРІЧЧЯ

Пантеон богів — група богів певної релігії, або храм усіх богів.

Мешканці Стародавнього Сходу значною мірою залежали від природи. Однак причини тих чи інших явищ

природи, секрети народження і смерті людини пояснювали дією надприродних істот — богів. Уявлення про світ поступово оформились у **міфологію** — оповіді про походження світу, світобудову, життя й діяння богів та їхню взаємодію з людьми.

Хлопчик і кішка

Надприродними властивостями наділяли тварин і рослини. Наприклад, у багатьох місцевостях Давнього Єгипту священною твариною вважався крокодил. Кішку, яка оберігала врожай від гризунів, єгиптяни вшановували як священну тварину богині Бастет.

Єгиптяни зображували богів і богинь з тілом людини та головою тварини. Так вони прагнули передавати важливі для діяльності богів і богинь риси. Наприклад, Сехмет (богиню війни, володарку епідемій і цилітельства) зображували з головою лева, щоб показати її силу та лють.

Боги Єгипту

Нун —
первісний
водяний
хаос,
«батько богів»

Мут —
мати світу,
покровителька
материнства

Ра —
бог
Сонця

Хнум —
бог-творець,
зліпив людей
на гончарному
крузі, покро-
витель Нілу

Озіріс — бог
родючості,
добра, суддя
в потойбіч-
ному світі

Тэфтун —
дочка бога
Сонця Ра,
богиня
вологи

Гєб —
бог
землі

Сєт — бог люті,
піщаних бур,
руйнування,
хаосу, війни
й смерті

Анубіс —
бог-
покровитель
померлих

Ісіда —
богиня
родючості,
води і вітру

Тот — бог
мудрості
та знань

Сєхмет —
богиня війни,
лютої помсти

2. ВЕДИЧНА РЕЛІГІЯ ДАВНЬОЇ ІНДІЇ

Жителі Давньої Індії — арії — не знали писемності, вони переказували свою історію усно, передаючи таким чином релігійні уявлення від покоління до покоління. Ці священні тексти називалися **Ведами** — «**Книгами Знань**». Саме тексти Вед лягли в основу релігії **індуїзму**. У Ведах прославлялися боги, збиралися численні тексти молитов і заклинань, правила здійснення жертвоприношень.

Чільною в пантеоні богів індуїзму вважається тримурті (трійця), що складається з Брахми, Вішну і Шиви. Брахма, на переконання послідовників індуїзму, — найголовніший бог, присутній у всьому, але невидимий. Тому індуїзм часто відносять також до монотеїстичних релігій. Індуїсти вірять у те, що всі живі істоти є частинками бога, заперечують будь-яке насильство щодо інших людей і живих істот. Одним із традиційних проявів ненасильства є традиція вегетаріанства.

3. ВІРА В ПОТОЙБІЧНЕ ЖИТТЯ

Народи Стародавнього Сходу вірили в життя після смерті. Особливого значення надавали цьому в Єгипті, натомість у Межиріччі ця віра не була поширеною.

Давні єгиптяни вважали, що смерть настає тільки тому, що душа залишає тіло людини. Але душа може повернутися, і для цього потрібно зберегти тіло померлого. З цією вірою був пов'язаний звичай *муміфікації мертвих*.

Мумії фараонів належать до найвідоміших пам'яток давнього Єгипту. Єгиптяни вірили, що цар не вмирав, а лише покидав землю людей, сходив на свій обрій, сягав неба та зливався зі своїм творцем.

Виготовлення мумії фараона
(давньоєгипетський малюнок)

1. Упізнайте на малюнках єгипетських богів і богинь.
2. За якими зображеними елементами вам вдалося це зробити?
3. Поміркуйте, які знання слід було мати єгиптянам для проведення муміфікації.

Не закінчувалося життя зі смертю й у віруваннях жителів давньої Індії. В індуїзмі сформувалося вчення про *сансару* — нескінченні переродження людини. Від того, добре чи погано поводи́ла себе людина, залежало те, ким вона народиться в наступному житті. Тому індійці намагалися жити праведно, щоб не псувати свою *карму*.

Посередниками між людьми й богами були священнослужителі — *жерці*. Вони, на думку вірян, зустрічалися з богами, передавали їм прохання людей, а боги через жерців пояснювали людям свою волю. Центрами богослужінь були величні храми, що зводили на честь богів.

ВІРТУАЛЬНА ЕКСКУРСІЯ

1. «Відвідайте» храмові комплекси давніх цивілізацій, розглянувши малюнки, або за допомогою інтернет-застосунка «Карти гугл» (Google Maps), задавши в пошуку «Карнакський храм», «Зикурат в Урі».

2. Дайте відповіді на запитання:

а) які почуття в людини мав викликати храм?

б) які знання, які знаряддя праці потрібні були людям для будівництва храму?

в) як можна схарактеризувати держави, у яких було збудовано такі храми?

Цифрова реконструкція зикурата Ану (Месопотамія).

Зикурати були храмами й центрами науки, де, зокрема, жерці спостерігали за небесними світилами.

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Міфологія та релігійні вірування народів Стародавнього Сходу**». Дайте відповіді на запитання.

1. До якого виду релігій (політеїзму чи монотеїзму) належали релігії єгиптян, населення Месопотамії і Давньої Індії?

Прекрасно

2. Як умови життя давніх народів вплинули на їхні релігії?

Добре

3. Як релігія впливала на ставлення до правителів давніх держав?

Треба попрацювати

4. Як релігійні вірування позначилися на поведінці людей у давнину?

Нічого не зрозуміло

II. Обговоріть у групі

1. Обговоріть у класі результати порівняння релігій Стародавнього Сходу.

2. З'ясуйте за допомогою додаткових джерел інформації, за які «заслуги» жук скарабей здобув честь уособлювати давньоєгипетського бога Хепрі.

Жук скарабей священний

Давньоєгипетський бог Хепрі
у вигляді жука скарабея

III. Мислю творчо

Творча майстерня «Історичний комікс»

Уявіть, що ви є автором/авторкою дитячих книжок. Придумайте й намалюйте комікс про життя та діяння стародавніх богів. Попередньо визначте богів — дійових осіб, розробіть сценарій сюжету коміксу, діалоги героїв. Намалюйте комікс і представте у класі.

§ 23. ПОЯВА МОНОТЕЇСТИЧНИХ РЕЛІГІЙ. ЮДАЇЗМ. БУДДИЗМ. КОНФУЦІАНСТВО

1. Яку роль у житті давніх людей відігравали релігійні вірування? **2.** Назвіть спільні й відмінні риси політеїзму і монотеїзму.

1. ПЕРШІ МОНОТЕЇСТИЧНІ РЕЛІГІЇ

У середовищі окремих народів Стародавнього Сходу розвинулися релігії, яким притаманна віра в єдиного бога — **монотеїзм**. Цього єдиного бога віряни вважають творцем всесвіту і всього у ньому суцього. Вони вірять у його всемогутність, вічність, всезнання, всемудрість.

ЧИТАЄМО Й РОЗУМІЄМО

1. Прочитайте навчальний текст, обговоріть у парах та визначте:

а) за якими ознаками описані релігійні вчення можна віднести до монотеїзму?

б) чому, на вашу думку, релігійні ідеї Аменхотепа IV Ехнатона не прижилися в Єгипті, а юдаїзм сповідують донині?

2. Чи відома вам історія пророка Мойсея? Звідки ви раніше про неї дізналися?

Вважається, що єдинобожжя, так само як язичництво, зародилося в дописемні часи. Однією з перших достовірно відомих спроб упровадити єдинобожжя була релігійна реформа фараона Аменхотепа IV Ехнатона в Єгипті у XIV ст. до н. е.

Фараон **Аменхотеп IV** наказав шанувати єдиного бога — Атона — втілення божественного Сонячного Диска та творця усього світу. Щоправда, в Єгипті спроба впровадити єдинобожжя не прижилася. Після смерті фараона-реформатора жерцям вдалося відновити традиційні культу й обряди. Про фараона-реформатора дізналися лише під час археологічних розкопок у містечку Амарна в Єгипті.

На відміну від релігії Ехнатона, інша найдавніша монотеїстична релігія — **юдаїзм** — існує до наших днів. Юдаїзм виник на початку II тис. до н. е. у євреїв. З-поміж інших давніх релігій його вирізняла віра в єдиного Бога, творця Всесвіту й людини. Обов'язком вірянина є любити бога і не допускати його гніву.

Ехнатон
(статуя з храму
в м. Карнак, Єгипет)

ПІЗНАВАЛЬНО Й ЦІКАВО

Ім'я Бога в юдаїзмі було заборонено вимовляти. Пізніше латинськими літерами воно записувалося без голосних літер «YHWH». Це ім'я юдеї читали «Ягве», а набагато пізніше християни почали читати «Єгова».

Вважається, що основи вчення юдаїзму людям передав пророк Мойсей, що отримав від Бога скрижалі із 10 заповідями. Його також вважають автором *Тори* — першої частини священної книги юдаїзму *Танаху*. За переказами, Мойсей записав Тору (інша назва «*П'ятикнижжя Мойсеєве*») безпосередньо з «вуст Бога».

ДІЄМО: ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

БІБЛІЯ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Священні тексти юдеїв нам відомі як Старий Заповіт — одна із частин священної книги християнства Біблії. Історикам ця частина Біблії цікава як одне із найдавніших писемних історичних джерел. Учені вважають, що багато подій, які описано в Біблії, відбувалися насправді. Про це свідчать, насамперед, дані археологічних розкопок.

Одним із прикладів є історія відкриття Ассирії. «Із цієї землі вийшов Ассур і побудував Ніневію» (Буття 10:11) — так у Старому Заповіті згадується давня могутня Ассирія. Тривалий час згадки про цю країну вважалися легендами, але після археологічних

експедицій середини ХІХ ст. в Месопотамію біблійна Ассирія стала історичною реальністю.

Історичний сторітелінг

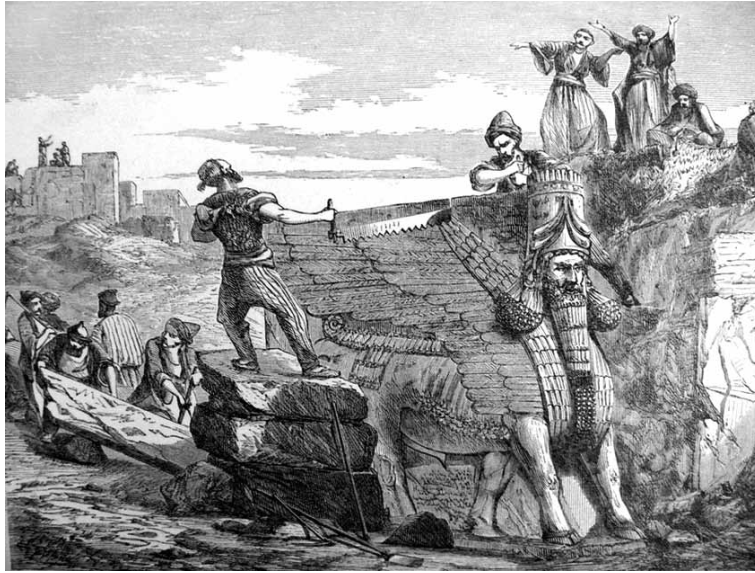
Уявіть, що ви автор/авторка тревел-блогу, який готує публікацію-розповідь про ассирійські пам'ятки в європейських музеях. Уважно розгляньте подані ілюстрації, підписи до них і складіть розповідь про відкриття та експонування в музеях пам'яток історії Ассирії. У своїй розповіді вкажіть місця і час знахідок, а також місця їх зберігання. Поясніть, у чому, на вашу думку, полягає цінність пам'яток як історичних джерел. Що вони «розповідають» про минуле?

Пагорби в околицях Мосула, під якими знайдено палац ассирійського царя Саргона II
(фрагмент малюнка Ежена Фландена, 1843 р.)

Ассирійський зал Лувру.
Настінні рельєфи та фрагмент воріт палацу царя Саргона II, VIII ст. до н. е.
(Лувр, Франція)

Підготовка шеду (фігури міфічних людинолевів)
до транспортування
(за малюнком Ежена Фландена, 1863 р.)

ІСТОРИЧНІ ЗАГАДКИ

Звідки ріжки в Мойсея?

Образ пророка Мойсея популярний у мистецтві. Найвідомішим його зображенням є статуя роботи Мікеланджело Буонарроті в Римі. Але у багатьох людей викликають здивування ріжки на голові Мойсея. Дізнайтеся за допомогою додаткових джерел, звідки вони могли взятися в образі пророка, втіленому великим скульптором доби Відродження.

Мойсей (мармурова скульптура роботи Мікеланджело Буонарроті, 1513–1515 рр.)

2. БУДДИЗМ І КОНФУЦІАНСТВО — ВЧЕННЯ, ЯКІ ПЕРЕТВОРИЛИСЬ НА РЕЛІГІЇ

З-поміж учень Стародавнього Сходу особливе місце посідають **буддизм-дгарма** і **конфуціанство**. Вони не пропагують віру в богів чи єдиного бога в загальноприйнятому розумінні. Але ці вчення набули такої популярності і впливу на світогляд людей, що їх також почали називати релігіями.

Буддизм заснував індійський принц **Сіддхарта Гаутама** (560–480 рр. до н. е.). У пошуках істини він багато мандрував країною. Одного разу під час медитації принцу-мудрецю вдалося досягти *нірвани* — стану просвітлення. Відтоді він став називатися Буддою (просвітленим). Будда обґрунтував «благородні істини», які вказували шлях до виходу з нескінченного кола сансари — перероджень. Завдяки тому, що вчення Будди було звернене однаково до всіх людей незалежно від варни або касті, буддизм швидко здобув багато прибічників.

Тим часом у Китаї мудрець **Конфуцій** (551–479 рр. до н. е.) розробив моральні настанови, які склали основу вчення конфуціанства. Він учив доброчесності й відповідальності. Конфуцій вважав, що в кожній людині є визначене місце та обов'язки в суспільстві. Відносини в суспільстві мають засновуватися на взаємній пошані та міцних родинних зв'язках. Імператора Конфуцій вважав батьком усіх підданих.

Етичні принципи поведінки, на думку Конфуція, є даром Неба — частини природи, наділеної вищою

духовною силою. Поклоніння предкам мудрець вважав найважливішим із звичаїв. Саме культ предків є одним із небагатьох елементів конфуціанства, що зближує його з релігією.

Конфуцій (гуаш на папері, близько 1770 р.)

МУДРІСТЬ ВІКІВ

Ознайомтеся з окремими ідеями Старого Заповіту, вчень Будди й Конфуція. Чи актуальні (важливі) ці ідеї в сучасному світі?

Із Старого Заповіту

- Шануй свого батька і матір свою, щоб довгі були твої дні на землі...
- Не убивай.
- Не чини перелюбу.
- Не кради.
- Не свідч неправильно на свого ближнього.
- Не жадай... ані всього, що ближньому належить.

Із вчення про шлях спасіння у буддизмі

- Правильний намір — тверде рішення пройти шляхом пробудження.
- Правильна мова — правдива і необразлива.
- Правильна дія — дія, яка не завдає шкоди, не вбивати, не брати того, чого не дають.
- Правильне життя — мати тільки необхідне для життя.

Конфуцій до правителя

Коли поводишся ти правильно, то за тобою підуть і без наказу; коли ж ти поводишся неправильно, то не послухають, хоч і накажуть.

Конфуцій до людини

Завжди будь щирим, люби учитися, стій на смерть, удосконалюй шлях... Соромся бути бідним і убогим, коли в країні є шлях; соромся бути знатним і багатим, коли в ній немає шляху.

ВАРТО ЗАПАМ'ЯТАТИ!

Буддiзм-дгáрма (закон або шлях) — релiгiйно-свiтоглядне вчення про шлях людини до самовдосконалення й пробудження.

Конфуцiанство — китайське релiгiйно-свiтоглядне вчення про місце людини в суспiльствi та свiтi.

Юдаiзм — нацiональна релiгiя євреiв, що базується на вiрi в єдиного бога та iнших Заповiдях; у ставленнi до людей головний принцип, за Торою — *«Люби ближнього свого, як самого себе»*.

ЗАПИТАННЯ I ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову iнформацiю

Самооцiнювання

Оцiнiть свої успiхи в опануваннi теми **«Поява монотеiстичних релiгiй. Юдаiзм. Буддизм. Конфуцiанство»**. Дайте вiдповiдi на запитання.

1. Коли виникли першi монотеiстичнi релiгiї?

Прекрасно

2. Якi особливостi вчень юдаiзму, буддизму й конфуцiанства?

Добре

3. Чому вчення юдаiзму, буддизму й конфуцiанства популярнi нинi?

Треба попрацювати

4. Що спільного в релігійних вченнях юдаїзму, буддизму й конфуціанства?

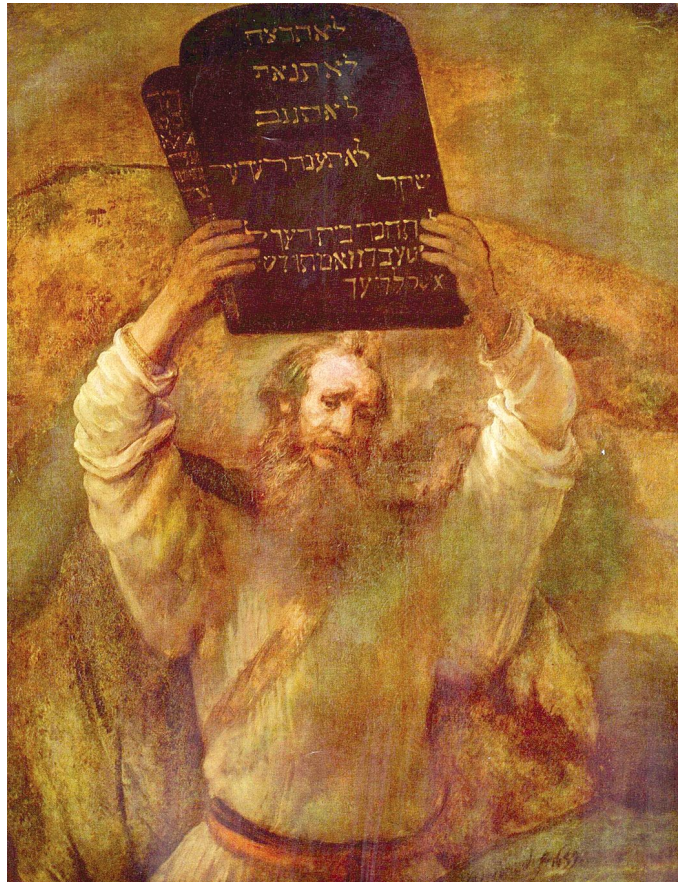
Нічого не зрозуміло

II. Обговоріть у групі

Виконайте мінідослідження історичних ілюстрацій:

а) визначте, історію якої з давніх релігій «розповідає» кожна з ілюстрацій; поясніть, які елементи ілюстрацій допомогли вам це з'ясувати;

б) на якій з ілюстрацій зображено історичне джерело? Свою думку аргументуйте; визначте вид історичного джерела.

§ 24–25. КУЛЬТУРНІ НАДБАННЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

1. Яку роль відіграє культура в розвитку суспільства?
2. Які галузі художньої культури вирізняють? Покажіть їх приклади в попередніх параграфах підручника.

1. РОЛЬ ПИСЕМНОСТІ В ЗБЕРЕЖЕННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Письмо було винайдене людством понад 5 000 років тому. Відтоді воно стало одним із головних способів передавання та зберігання різноманітної інформації. Формування писемності вчені відносять до ознак цивілізованості давніх суспільств.

Спочатку люди передавали інформацію за допомогою малюнків. Таку систему письма називають **пиктографією**.

З часом почали використовувати постійні малюнки-знаки — ідеограми, що позначали цілі слова. Так сформувалося **ідеографічне письмо** — письмо знаками, що позначали поняття. В окремих народів знаки письма, які позначали окремі звуки або цілі слова, називали ієрогліфами, а письмо — **ієрогліфічним**.

Для письма використовували, як правило, тверді матеріали: камінь, кістки тварин, кору дерев. Завдяки цьому деякі написи збереглися до наших днів. Давні

египтяни писали на *папірусі* — схожому на папір матеріалі, що виготовлявся зі стебел рослини циперус папірус. Жителі Месопотамії писали на *глиняних табличках*: спочатку на вологу глину наносили написи, а потім їх висушували.

Давньоєгипетські
ієрогліфи

Клинопис
Межиріччя

Давньокитайське
письмо

Як на Близькому Сході
винайшли алфавіт
<https://cutt.ly/QwjGCECL>

ПОМІРКУЙМО!

1. На основі вашого життєвого досвіду та вже відомої вам інформації про розвиток перших цивілізацій Стародавнього Сходу назвіть сфери застосування письма в давніх державах.

2. Винайдення писемності називають першою інформаційною революцією. На вашу думку, чому?

Давньосхідні цивілізації започаткували звичай зберігати книги в бібліотеках. Під час розкопок столиць Ассирії Ніневії в руїнах палацу царя **Ашшурбаніпала** (VII ст. до н. е.) археологи знайшли понад 20 тис. глиняних табличок. Завдяки цьому зібранню ми добре знаємо історію, міфи й легенди шумерів, вавилонян та ассирійців, їхні наукові досягнення.

2. НАУКОВІ ВІДКРИТТЯ НАРОДІВ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Народи Стародавнього Сходу здійснили низку важливих наукових відкриттів, якими ми послуговуємося й нині.

Вавилоняни впровадили систему обліку, засновану на числі 60. Саме із цієї системи до нас дійшли розподіл години на 60 хвилин, хвилини — на 60 секунд, а також число градусів у колі ($60^\circ \times 6^\circ = 360^\circ$).

Індія є батьківщиною відомих нам цифр. Європейці дізналися про ці цифри за посередництва арабів, тому

їх називають арабськими. Давні індійці також придумали гру в шахи, володіли знаннями про рух небесних тіл.

Вавилонський календар

Китайські астрономи в 104 р. до н. е. обчислили, що тривалість року становить 365,25 доби, склали точний календар. У Китаї була добре розвинена медицина. Особливим методом китайської медицини є акупунктура — голковколювання в особливі, біологічно активні точки на тілі людини. У Китаї вперше в історії людства навчилися виготовляти папір і порох, туш і лак, гармати й кулі, винайшли друкарство, виготовили компас і сейсмограф (прилад для визначення сили землетрусів).

ПОМІРКУЙМО!

1. Чому, на вашу думку, на Сході велику увагу звертали на астрономічні спостереження?
 2. У яких сферах діяльності використовували знання математики?
-

3. МИСТЕЦТВО НАРОДІВ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Рівень культури й умінь людей давніх цивілізацій досі вражає своєю величиною й художньою досконалістю пам'яток. Кому присвячували пам'ятки мистецтва давні творці? Яку інформацію доносять їхні творіння до нас? Спробуймо зрозуміти та пояснити.

ВІРТУАЛЬНА ЕКСКУРСІЯ

1. «Відвідайте» фотовиставку **«Пам'ятки мистецтва Стародавнього Сходу»** (див. с. 170). Уявіть себе екскурсоводами-мистецтвознавцями й підготуйте повідомлення про зображені експонати (*попередньо розподіліть їх між собою*) за планом:

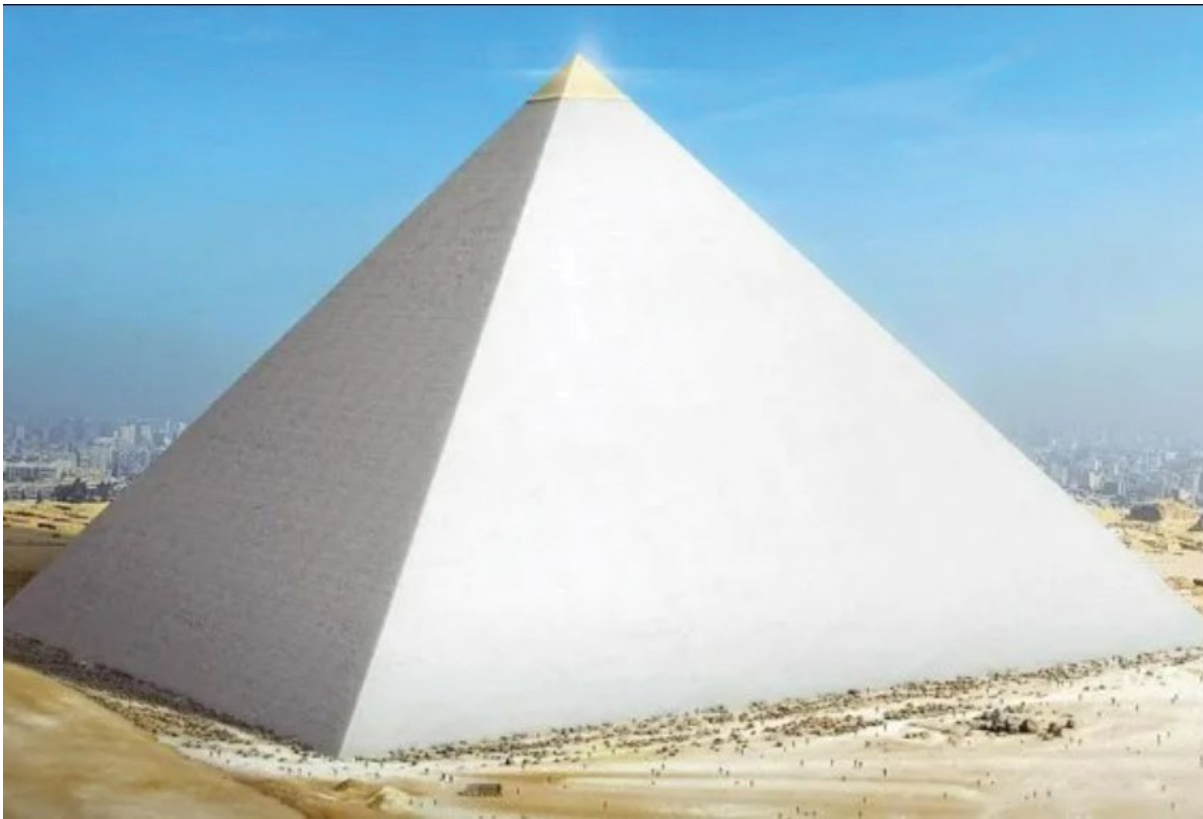
1. Назва пам'ятки.
2. У якій давній країні вона була створена?
3. До якого виду мистецтва належить пам'ятка?
4. У чому її художня цінність?
5. Яку інформацію про минуле «розповідає» ця пам'ятка як історичне джерело?

По завершенні екскурсії зробіть висновок про рівень розвитку мистецтва давніх цивілізацій у цілому.

2. У застосунку «Карти Гугл» знайдіть одну з відомих пам'яток архітектури Стародавнього Сходу (*на вибір*). Скористайтеся опцією «Перегляд вулиць 360°» та проведіть друзям віртуальну екскурсію до пам'ятки — опишіть, що ви бачите.

На думку вчених, відразу після побудови давньоєгипетські піраміди не були піщано-коричневими на вигляд. Вапнякове відполіроване покриття відблискувало яскраво-білим кольором під гарячим сонцем. А на вершинах пірамід сяяли завершальні камені, вкриті сплавом золота й срібла. Вони нагадували мініатюрні загострені піраміди на вершинах (кілька вцілілих фрагментів зберігаються в музеях). На жаль, з XIV ст. до н. е. облицювання та інші камені почали розбирати для інших будівельних робіт, і це тривало до XII ст. н. е.

Цифрова реконструкція єгипетської піраміди

Пам'ятки мистецтва Стародавнього Сходу

Сфінкс і піраміда
в м. Гіза (Єгипет)

Буддійська ступа
в м. Санчі (Індія)

Бюст цариці
Нефертіті
(Єгипет)

Статуетка Гудеа —
правителя
шумерського,
м. Лагаш
(Межиріччя)

Лєвова капітель
з колони Ашоки
(Індія)

Воїни теракотової армії
імператора Цінь Ши Хуан-ді
(Китай)

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Культурні надбання Стародавнього Сходу**». Дайте відповіді на запитання.

1. Яку роль відіграла писемність у розвитку давніх цивілізацій Сходу?

Прекрасно

2. Якими науковими відкриттями народів Сходу ми послуговуємось і нині?

Добре

3. Чим цінні для дослідників пам'ятки мистецтва Стародавнього Сходу?

Треба попрацювати

4. Що свідчить про високий рівень розвитку культури Стародавнього Сходу?

Нічого не зрозуміло

2. Виконайте онлайн-вправу.

<https://cutt.ly/hwewqkz8>

II. Обговоріть у групі

Чому важливо зберігати пам'ятки культури різних народів світу?

III. Мислю творчо

1. Виконайте мінідослідження пам'ятника:

а) дізнайтеся, кому присвячено пам'ятник;

б) коли і де споруджено пам'ятник?

в) хто автор пам'ятника?

г) яку ідею автор пам'ятника хотів донести до суспільства?

д) визначте, чи може пам'ятник слугувати джерелом історичної інформації. Свою думку обґрунтуйте.

2. За допомогою додаткових джерел інформації створіть туристичний путівник «**Пам'ятки культури Стародавнього Сходу в музеях світу**»: дізнайтеся, у яких музеях світу можна ознайомитися з пам'ятками культури країн Стародавнього Сходу, позначте на карті місця розташування музеїв, представте путівник у класі.

УЗАГАЛЬНЕННЯ З РОЗДІЛУ 2

§ 26. «ЦИВІЛІЗАЦІЇ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ»

1. ІСТОРИЧНІ ЗАГАДКИ

Визначте, які географічні назви заховані в анаграмах. Укажіть зображення історичної пам'ятки, яке з ними пов'язане.

1 ЛІМІГАА

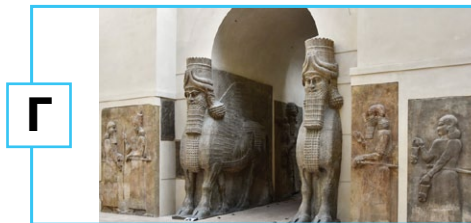
2 ЯИЦНЗ

3 ФТЕРАВ

4 ІЛН

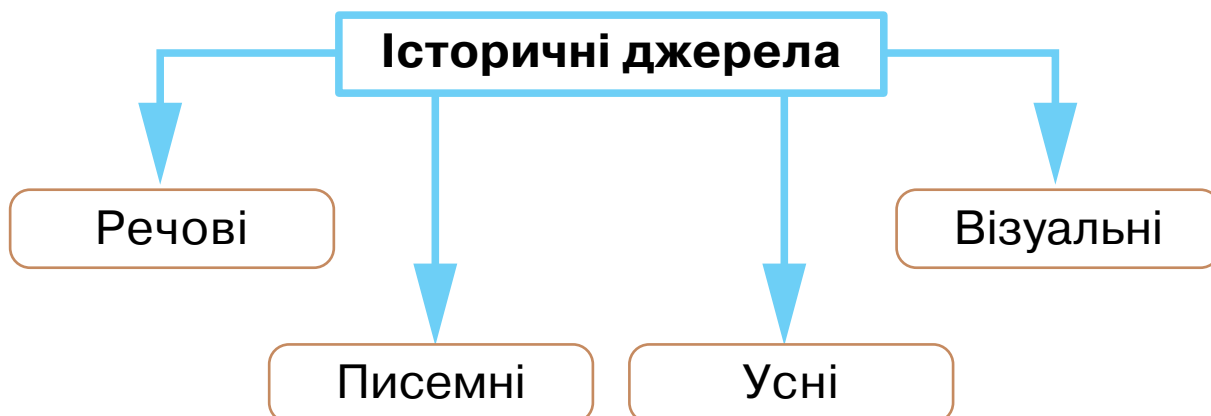
2. ІСТОРИЧНА ХРОНОЛОГІЯ

Упорядкуйте хронологічну послідовність історичних подій і фактів. Визначте, скільки століть, років їх між собою віддаляє. Доберіть із наступних розділів підручника історичні події, що відбувалися з ними синхронно.

3. ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

На основі здобутих під час вивчення теми знань наведіть приклади історичних джерел (можна за підручником), за допомогою яких учені досліджують історію цивілізацій Стародавнього Сходу.

4. КРОСВОРД НАВПАКИ

Складіть до розгаданого кросворда запитання, використовуючи здобуті під час навчання знання. Працюючи в групах, створіть власний кросворд до теми «**Цивілізації Стародавнього Сходу**».

5. ЩО МИ ЗНАЄМО З ТЕМИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за покликанням:

<https://forms.gle/KUyynTPzyaEXh4WQ7>

або скористайтесь смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіху та високого бала!

Навчальне видання

ЩУПАК Ігор Якович
БУРЛАКА Олена Вікторівна
ВЛАСОВА Наталія Сергіївна
ПІСКАРЬОВА Ірина Олександрівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для осіб з особливими освітніми потребами (Н 54.1 – Н 54.2)

6 клас

(у 2-х частинах)

Частина 1

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Головна редакторка *І. В. Красуцька*

Редакторка *Л. П. Марченко*

Головна художниця *І. П. Медведовська*

Художні редакторки *Н. М. Андрійченко, О. С. Шуклінова*

Філологічне редагування *Н. В. Островська*

Технічний редактор *Е. А. Авраменко*

Коректорка *Ю. А. Полулященко*

Комп'ютерна обробка відео *Д. С. Коновалов*

Карти в підручнику розроблені картографічною редакцією УОВЦ «Оріон»
під керівництвом *І. С. Руденко*

В оформленні підручника використано фото з вільних джерел мережі «Інтернет»,
матеріали фотобанку Shutterstock

Формат 84×108 ¹/₁₆. Ум. друк. арк. 18,480 + 0,42 форзац.

Обл.-вид. арк. 10,00.

Зам. №

Тираж 2238 пр.

ТОВ «Український освітянський видавничий центр “Оріон”»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції»

Серія ДК № 4918 від 17.06.2015 р.

Адреса видавництва: 03061, м. Київ, вул. Миколи Шепелева, 2

Віддруковано